قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ
مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دۆلەتى

FROM THE LIBRARY OF
EAST TURKISTAN NATL RESEARCH CENTER INC
GULAMETTIN PAHTA

مىللەتلەر نەشرىياتى

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ
مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دولەتى
مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى
شىنخۇا كىتاپخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ
مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1980 - يىل 11 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
1980 - يىل 11 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى
قاتتىق قەغەز مۇقاۋىلىغىنىڭ باھاسى: 0.30 يۈەن
ئاددى مۇقاۋىلىغىنىڭ باھاسى: 0.28 يۈەن

مۇندەرىجە

1. مۇقەددىمە 1

2. ئورۇپ يېزىلىشى 25

3. تەرجىمىسى 40

4. ئىزاھلار 62

5. سوزلۇك 87

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى «ئوغۇزنامە» ھەققىدە

(مۇقەددىمە ئورنىدا)

1

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخ ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە.

مىلادى 744 ـ يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى (744 — 840 ـ يىللار)نى قۇردى. مىلادى 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قەدىمقى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى بەربات بولدى.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋرىدە تۈرك خانلىقىدا قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىقىنى ئىشلىتىپ، بەزى يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان ئىدى. مەسىلەن، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» («گېلىي خاقان مەڭگۈ تېشى» ياكى «ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە كۆل خاقان مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «مويۇنچۇر ئىككىنچى مەڭگۈ تېشى» («تالىياتىپ مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «توققۇز

ئۇيغۇر خاقان مەڭگۇ تېشى» (تولۇق ئاتىلىشى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقان مەڭگۇ تېشى»، «سۇجى مەڭگۇ تېشى»، «سېۋىيلىي مەڭگۇ تېشى» ۋاھاكازالار.

مىلادى 840-يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى بەربات بولغاندىن كېيىن، قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچتى (يەنە بىر قىسمى چاڭچېڭ سېپىلى ئەتراپىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشتى). بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم بىر قىسمى شىنجاڭنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ، خوچو ئىدىقۇتلۇغىنى قۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا تەسىر دائىرىسىنى ھازىرقى قاراشەھەر، كۇچار ئەتراپىغا كېڭەيتتى. قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تارمىقى شۇ جايلاردىكى يەرلىك، بىر قەدەر يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە ئاھالىلار (قەدىمقى كۇچارلىقلار، قەدىمقى قاراشەھەر — تۇرپانلىقلار ۋە خەنزۇلار)نىڭ تەسىرى ئارقىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن پەيدىن-پەي ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا ئۆزگەردى. شەھەر ۋە سودىسىنى تەرەققى قىلدۇردى ھەمدە مەدەنىيەت جەھەتتە تېز تەرەققى قىلدى.

خوچو ئىدىقۇتلۇغى دەۋرىدە (تەخمىنەن 850—1250-يىللار)، سوغدى يېزىقى ئاساسىدا يارىتىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى قوۋمىنىڭ شىمالىدىكى دەۋردە قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ يېزىق ئارقىلىق نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى ۋە تەرجىمە قىلىندى (ئاساسەن شىنجاڭدا ئەسلىدىن ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر تىلىدىن، جۇملىدىن خەنزۇچىدىن). بۇنىڭ بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلىپ، ئەينى زاماندا، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ

تارقالغان تىلنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

10 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئىسلام دىنى ئالدى بىلەن شىنجياڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر رايونىغا تارقىلىپ كىردى، مىلادى 14، 15 ـ ئەسىردە تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردا ئومۇملاشتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى بارا ـ بارا قولللىنىلىشتىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەرەپ يېزىغى ئالدى.

ئىسلام دىنى شىنجياڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك تۇپەيلىدىن، شىنجياڭدىكى غەيرى ئىسلام مىللەتلىرىنىڭ ھەرخىل يازما يادىكارلىقلىرى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىغىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) كەڭ كولەمدە ۋەيران قىلىندى. شۇڭا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى يازما يادىكارلىقلار كوپ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە تولىسى دىنىي مەزمۇندىكى (ئاساسەن بۇددا دىنىغا دائىر) نەرسىلەر.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبىي شىنجياڭدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخىولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، شىنجياڭدىكى تىل ـ يېزىقلار (مەسىلەن، سانسكرىت تىلى ۋە يېزىغى، قەدىمقى خوتەن تىلى ۋە يېزىغى، قەدىمقى كۇچار ـ قاراشەھەر تىلى ۋە يېزىغى، سوغدى تىلى ۋە يېزىغى، مانى يېزىغى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىغى قاتارلىقلار) بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار تېپىلدى. تېپىلغان بۇ يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىسىدە، بىزنىڭ قەدىمقى شىنجياڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىل ـ يېزىقىغا بولغان تونۇشىمىز زور دەرىجىدە ئۆستى. بولۇپمۇ، تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر

تىل ـ يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقى‐قاتــلار ئارقىلىق، بىز قەدىمقى ئۇيــغۇرلار غەرپكە كوچۇپ بارغاندىن كېيىنكى تۇرپان ئويــمانــلىقىــنى مەركەز قىــلغان خــوچو ئۇيــغۇر ئىدىــقۇتــلۇقىنىڭ ئىجــتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەتتى قاتارلىق جەھەتــلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىلىپ يەتتۇق.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، ھازىر ساقلىنىــۋاتقان مۇھىم يادىكارلىقلار تۆۋەندىكىلەر: (1) ئەدەبىي ئەسەرلەر: قەدىمقى تورپان خەلق قوشاقلىرى قالدۇقلىرى، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە»، سەھنە ئەسىرى «مائىتىرى ـــ سىمىت»، «قۇتاتقۇ بىلىــگ» (ۋىنا نۇسخىسى)، ھىكايىلەر توپلــمى «پانــچاتانترا» قالــدۇغى، «ئېزوپ مەسەلــلىرى» قالــدۇغى، «داشاكرما بۇدائاۋاتاناماللا نوم بىــتىــگ» (بۇددا دىــنىــغا دائىر چوڭ تىپتىــكى ھىكايىــلەر توپلىمى) قاتارلىقــلار؛ (2) دىنىــي يادىكارلىقلار: «ئالتۇن يارۇق»، «ئابىــدارىم كوشاۋاردى شاستىرى»، «سادداخارما پۇندارىكا سۇتــرا»، «سەكىز يوكــمەك»، «ئاۋاتامــساكا سۇترا»، «ۋاجىراسچېتىكا سۇترا»، «ئامىتابا سۇتۇر»، «ئارياراجاۋاۋا‐داكا سۇترا»، «ئالقۇ ئايىغ ياۋىز يوللارىغ ئارتۇقراق ئۈز ئارىتىداغ... ئۇشنىسا ۋىــجائى ئاتلىغ دارنى»، «ئالقۇ ئانــچولايۇ كەلمىشــلەرنىڭ ئۇشــنىرلاكشەنلارىنتىن ئۈنمىش ئاتلىغ كوترىلمىش ستاتاپادرا ئاتلىغ ئۇتسۇقسىز دارنى»، «ماخاپايا ئۇتلىســىن يانتۇرمىش سۇتۇر»، «پراجنا‐ئاپرامىتا»، «شۆەنــجۇاڭــنىڭ تەرجىمــھالى» (يۇقۇرىدىكــلەر بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقــلار)، «ئىكــكى يىلتىز نوم»، «مانى مۇخلىس‐لىرىنىڭ تۆۋەنامــىسى» (بۇلار مانى دىنىــغا دائىر يادىــكارلىقــلار)، «ئىۋانگېــلىئۇم»، «سەنــت گېئورگىــنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىــسى»

(بۇلار جەڭجياۋ دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار) قاتارلىقلار①؛ (3) تىبابەتچىلىككە دائىرلىرى: «سىددخاسارا» قاتارلىقلار؛ (4) ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر ۋە يىلنامىغا، ئاسترونومىيىگە دائىر نۇرغۇن ھۆججەتلەر، ئىككى خىل تىلنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى ۋاھاكازالار.

ئۇندىن باشقا خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن مول مەزمۇندىكى ئەل ئەدەبىياتىمۇ ساقلىنىپ قالغان، مەسەلەن، خەلق قوشاقلىرى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى تارىخىي داستانلار ۋە ماقال-تەمسىل قاتارلىقلار. بۇ نۇقتا 11-ئەسىردىكى ئاتاغلىق ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتچىسى ماخمۇت قەشقىرى تۈزگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ۋە يېقىنقى زاماندا تېپىلغان «تۇرپان قوشاقلىرى توپلىمى» دىمۇ ئەكس ئېتىلىدۇ. بەزى ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى نۇرغۇنلىغان شېئىرلار (ئون مىسرالىق بېيىتلار) ئەمەلىيەتتە داستانلاردىن ئېلىنغان پارچىلار ئىكەن، مەسىلەن، ئالىپ توغا ھەققىدىكى بېيىت ۋە ئۇرۇشقا ئاتلىنىش مەزمۇنىدىكى شېئىر پارچىلىرى قاتارلىقلار.

2

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تارقالغان، قەھرىمانلارغا ئوقۇلغان نەسرى شەكلىدىكى تارىخىي داستان. ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازما نۇسخىسىدىن بىرسىلا بولۇپ، ئۇ

① يەنە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئىسلام دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار، مەسىلەن، «تەزكىرەيى ئەۋلىيا»، «ناخجۇل فارادىس»، «سىرەج-ئال كولۇپ»، «باختىيارنامە» قاتارلىقلارمۇ بار.

هازىر فىرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقىرالار كىتاپخانىسى» (Bibliohèque Nationale) دا ساقلانماقتا. نومۇرى Supul tus,1001، (يەنى Xefir—ch, Schefer دا يىغىپ ساقلانغان نۇسخا). قولىيازما قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان، ئۇنىڭ باش ۋە ئاخىرى كەم، چوڭ ـ كىچىكلىگى 13 × 19 مىللىمېتىر، ھەجمى 21 ياپراق 42 بەت، ھەر بىر بېتى 9 قۇر خەتتىن تەشكىل تاپقان. 1 ـ بەتنىڭ 2 ـ قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە بۇقىنىڭ رەسىمى سىزىلغان، 5 ـ بەتنىڭ 9 ـ قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە قۇرغۇينىڭ رەسىمى سىزىلغان، 6 ـ بەتنىڭ 4 ـ قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە قىئات (تاق مۈڭگۈزلۈك ھايۋان) نىڭ رەسىمى سىزىلغان.

قولىيازما ئىملا جەھەتتە تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) يۈەن سۇلالىسى (13 ــ 14 ـ ئەسىر) دىكى باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا ئوخشاشلا "د" بىلەن "ت"، "س" بىلەن "ز"، "ق" بىلەن "غ" كوپىنچە ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلگەن.

(2) "س" بىلەن "ش" پەرقلەندۇرۇلگەن ("س" ھەرپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇش ئارقىلىق "ش" ئىپادىلەنگەن).

(3) قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باشقا يازما يادىكارلىقلارغا ئوخشاش، 1 ـ بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش "ئو (ө)" ياكى "ئۇ (ü)" ئومۇمەن "ئو (o)" ياكى "ئۇ (u)" قىلىپ يېزىلغان، يەنى ئالدىغا بىر قىيسىق سىزىق قويۇلمىغان.

(4) "ي" بىلەن باشلانغان نۇرغۇن سوزدە، "ي" نىڭ ئورنىدا كوپىنچە "چ" ("ج" ئوقۇلۇشى كېرەك) نى ئىشلەتكەن. بۇ ئالاھىدىلىك، بۇ قولىيازمىنى كوچۈرگۈچى "ج" دىئالېكتىدا (ھازىرقى زامان قازاق

تىلىغا ئوخشاش) سوزلىشىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

قولىيازمىنىڭ تىلى كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا كىرىدۇ.

قولىيازمىنىڭ باش قىسمى كەم بولغاچقا كىتابنىڭ ئەسلى تېمىسى ئېنىق ئەمەس. بىز ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئۇنى ۋاقتىنچە «ئوغۇز-نامە»دەپ ئاتاپ تۇردۇق.

«ئوغۇزنامە»نىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى تۆۋەندىكىچە:

باتۇر ئوغۇز تۇغۇلۇشى بىلەنلا، ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشىماي-دۇ، قىرىق كۈندىن كېيىن، ئۇ چوڭ ئادەم بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۇنىڭ قىياپىتى غەلىتە بولۇپ، كوك يۈزلۈك، قىزىل ئېغىزلىق، قىزىل كوزلۈك، ئۇنىڭ پۇتۇن بەدىنىنى تۈك باسقان. ئۇنىڭ پۇتى بۇقىنىڭكىدەك، بېلى بورىنىڭكىدەك، مورىسى يىلۋىزنىڭكىدەك، كوكسى ئېيىقنىڭكىدەك. باتۇر ئوغۇز ئادەم ۋە هايۋانلارنى يالماپ، ئەلگە ئاپەت كەلتۈرگۈچى قىئات (تاق مۈڭگۈزلۈك يىرتقۇچ هايۋان)نى ئولتۈرىدۇ. بىر كۈنى ئوغۇز بىر يەردە، تەڭرىگە تاۋاپ قىلىۋاتقىنىدا، ئاسماندىن بىر شو-لا چۈشىدۇ، ئۇ شولا ئايدىنمۇ يورۇق، كۈندىنمۇ نۇرلۇق. شولا ئىچىدە بىر قىز بولۇپ، تەنها ئولتۇرغان. بۇ قىز شۇنداق گۈزەلكى، ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى، ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز بۇ قىزغا كويۇپ قالىدۇ هەمدە ئۇنى ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ، تۇنجىسىغا كۈن، ئوتتۇرانجىسىغا ئاي، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئىسىم قويىدۇ.

بىر كۈنى ئوغۇز بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدىكى بىر قىزنى كورۇپ قالىدۇ، بۇ قىزمۇ ئىنتايىن چىرايلىق بولۇپ، "كوزى ئاسماندىنمۇ كوك، چېچى ئېقىپ تۇرغان سۇدەك، چىشى ئۈنچىدەك ئىدى". ئوغۇز

بۇ قىزغىمۇ ئاشىق بولۇپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنىمۇ ئۆز ئەمرىگە ئالىدۇ. بۇ ئايالىدىنمۇ ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ، ئۇلارغا ئايرىم ئايرىم ھالدا كۆك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ ئات قويىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، باتۇر ئوغۇز دۆلەتنىڭ خاقانى بولىدۇ. ئۇ ئۆز قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ۋە پۇقرالارغا شۇنداق جاكالايدۇكى، "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان①، كۆك بۆرى بولسۇن ھەم ئۇران②؛ تۆمۈر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا يۈرۈشسۇن مال-ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن، قوياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان!"

شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخان بوي سۇندۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شەرق (ئوڭ تەرەپ)تە ئالتۇنخان بوي سۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، غەرب (سول تەرەپ)تە رىم پادىشاسى قارشىلىق قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. بىر كۈنى ئەتىگەندە، ئۇلار مۇز تاغ ئېتىكىدە ئاۋۇل تىكىپ ئولتۇرغىنىدا، چوڭ بىر كۆك بۆرە شولا ئارىسىدىن پەيدا بولىدۇ. بۇ كۆك بۆرە ئۆزلىكىدىن ئوغۇز قوشۇنىغا يول باشلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىتىل (ۋولگا) دەرياسى بويىدا ئىككى تەرەپ قوشۇنى جىددى جەڭ قىلىدۇ. ئوغۇز خاقان يېڭىدۇ، رىم پادىشاسى مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ.

ئوغۇز خاقان يەنە جۇرجىتنى بوي سۇندۇرىدۇ. ئاندىن كېيىن، سىندۇ (ھىندىستان)نى، تاڭغۇتنى، سۇرىيىنى، بارقاننى بوي سۇندۇرىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئاخىرىدا، ئوغۇز خاقاننىڭ ئۆز تېرىتورىيە-

---

① بۇيان — بەخت، قۇت.

② ئۇران — جەڭگىۋار شوئار.

Altun0q

سنى ئوغۇللىرىغا بولۇپ بەرگەنلىگى تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ ئۈچ ئوغلىغا شەرقنى، ئۈچ ئوغلىغا غەرپنى بېرىدۇ ھەمدە ئالدىنىقى ئۈچ ئوغلى شەرقتىن تېپىۋالغان ئالتۇن يانى ئۈچكە بولۇپ ئۇلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ، كېيىنكى ئۈچ ئوغلى غەرپتىن تېپىۋالغان ئۈچ كۈمۈش ئوقنى ئۇلارغا بېردىن بولۇپ بېرىدۇ. ئەڭ ئاخىردا ئوغۇللىرىغا نەسىھەت قىلىپ: "يا ئوقنى توغرىلايدۇ"، "ئوق ياغا بوي سۇنۇشى كېرەك" دەيدۇ.

ئوغۇز ھىكايىسى 14 ـ ئەسىردىكى پېرسىيىلىك تارىخشۇناس راشىدنىڭ «جامىئۇ ـ تاۋارىخ (ئومۇمى تارىخ)»ى ۋە 17 ـ ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيىلىك تارىخشۇناس ئابۇل خازىنىڭ «تۈرك شەجەرىسى» قاتارلىق كىتاپلىرىدىمۇ كورۈلىدۇ. بىراق، ھىكايىنىڭ ۋەقەلىگى بىر-قەدەر ئاددى ۋە ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىنىڭ تامغىسى بېسىلغان. بۇ كىتاپلاردا، ئوغۇز تەقۋادار مۇسۇلمان قىلىنغان. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن، يات دىندىكى دادىسى — قارا خاقانغا قارشى تۇر-غان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. كېيىنكى ۋەقە بىزگە شىنجياڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئوتكەن مەشھۇر قاراخانىلار سۇلالىسى (10 — 12 ـ ئەسىر)نىڭ نامى "قاراخان"نى ئەسلىتىدۇ. بۇ ئەسەرلەردە، ئەسلى ھىكايىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىگە يات بولغان بارلىق نەرسىلەر يوقىتىلغان. بۇ ھىكايىنىڭ «جامىئۇ ـ تاۋارىخ» ۋە «تۈرك شەجەرىسى» دىگەن ئىككى كىتاپتا بېسىلغان ۋارىيانتلىرى ئىچىدە، كېيىنكى ۋارىيانتى گەرچە ئابۇل خازىنىڭ پىششىقلاپ ئىش-لىشىدەك جەرياندىن ئوتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسىغا بىرقەدەر يېقىن. تەپسىلى سېلىشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بىز ئەسەرنىڭ ئابۇل خازىنىڭ قولىدا

ساقلانغان نۇسخىسى بىلەن پارىژدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى ئېخىمۇ قەدىمىرەك نۇسخىنى مەنبە قىلغان دەپ ھىساپلايمىز.

ئۇندىن باشقا، يەنە كېيىنكى مەزگىلدىكى چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان «ئوغۇزنامە»مۇ ساقلانماقتا.

يېقىندا، تۈركىيە ئالىمى ئورخۇن تۈركىيىدىن بۇ ھىكايىگە دائىر يەنە بىر نەزمە قالدۇغىنى تاپقان. بۇ نۇسخىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ۋە ئورنى ئېنىق ئەمەس.

«ئوغۇز داستانى»نى مەزمۇن جەھەتتە، ئىككى قىسىمغا بولۇشقا بولىدۇ. بىرىنچى قىسمى ــ تارىخىي داستاننىڭ باش قىسمى (ئوغۇز-نىڭ خاقان بولۇشىغا قەدەر) ۋە ئاخىرقى قىسمى (ئۇلۇغ تۈركنىڭ چۈش كورۇشىدىن كېيىنكى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇز خاقاننىڭ ئۇرۇشقا چىقىش پائالىيەت-لىرى بايان قىلىنىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ بىرىنچى قىسمىدا قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان ئۆز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، دۇنيانىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ۋە بەزى قەدىمقى ئورپ-ئادەتلەر ئەكس ئېتىلگەن.

باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئۆز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ھەرخىل ئەپسانىلەر ۋە رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇنىڭغا دائىر نەرسىلەر ئىلىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخنامىلىرىدا خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن. «جۇ سالنامىسى»، 50 ــ جىلد، «تۈرك تەزكىرىسى»دە تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەن-بەسى توغرىسىدا تۆۋەندىكىچە ئەپسانىۋى خاتىرىلەر بار: "تۈركلەر

ھونلارنىڭ بىر خىلىدۇر، ئۇلار ئاشىنا ئۇرۇغىدىن، باشقا قەبىلىلىرىمۇ بار. كېيىن، ئۇلار خوشنا دۆلەتلەر تەرىپىدىن يوقىتىلىپ ئۇرۇغى قۇرۇتۇلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 10 ياشلىق بىر ئوغۇل بولۇپ، ئەسكەرلەر ئۇنى كىچىك كۆرۈپ، ئۆلتۈرۈۋېتىشكە كۆڭلى بارمىغان، ئاخىر ئۇنىڭ بىر پۇتىنى كېسىۋېتىپ، سازلىقتا تاشلىۋەتكەن؛ بۇ ئوغۇلنى بىر چىشى بۆرە گۆش بېرىپ باققان. ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن، بۆرە بىلەن بىللە يېتىپ - قوپۇپ يۈرگەن، نەتىجىدە، بۆرىنىڭ قوسىقىدا قالغان. ھېلىقى خوشنا دۆلەتنىڭ خانى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتكەن، ئۇ ئادەم بۇ يەرگە كېلىپ قارىسا، ئۇنىڭ يېنىدا بۆرە تۇرغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇ، بۆرىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان، بۆرە خوچو ئىدىقۇتلۇغىنىڭ شىمالىدىكى تاققا قېچىپ كەتكەن. تاغدا بىر ئۆڭكۈر بولۇپ، ئۆڭكۈر ئىچىدىكى تۈزلەڭلىك قېلىن ۋە بولۇق ئوت - چۆپ بىلەن تولغان ئىكەن، ئۆڭكۈرنىڭ ئايلانمىسى بىر قانچە يول ئىكەن، توت ئەتراپى تاغ ئىكەن، بۆرە ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. كېيىن ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئون ئوغۇل چوڭ بولۇپ باشقا قەبىلىلەردىن قىز ئاپتۇ، شۇندىن كېيىن ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بىر ئۇرۇق بوپتۇ، ئاشىنا شۇلارنىڭ بىرى ئىكەن......“ يەنە مۇنداقمۇ دېيىلىدۇ: ”تۈركلەرنىڭ ئەجدادى سۇ دۆلىتىدىن بولۇپ، ھونلارنىڭ شىمالىدا ياشايدىكەن. ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئىسمى ئاپاڭبۇ بولۇپ، ئۇلار ئاكا - ئۇكا ئون يەتتەيلەن ئىكەن. يىجىژ - نىشىدۇ ئۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بۆرىدىن تۆرەلگەن ئىكەن......نىشىدۇ سېھىرلىك ئادەم ئىكەن، ئۇ شامال چىقىرالايدىكەن، يامغۇر ياغدۇرالايدىكەن. ئۇ ئىككى خوتۇن ئاپتۇ، بىرى ياز پەرىسى، بىرى قىش پەرىسى ئىكەن. خوتۇنىنىڭ

بىرى توت ئوغۇل تۇغۇپتۇ، باللىرىنىڭ بىرى ئاق ھاڭغۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ، بىرى ئوپ دەرياسى بىلەن كەم دەرياسى ئوتتۇرىسىدا دولەت قۇرۇپ ئوزىنى قىرغىز دەپ ئاتاپتۇ...يەنى بىرى جىيەنسى ـ چۇجېشى تېغىغا ئورۇنلىشىپتۇ، بۇ ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئىكەن. بۇ تاغدا ئاپاڭ-بۇنىڭ ئۇرۇقلىرى بار ئىكەن......ئۇلار بىرلىكتە چوڭ ئوغۇلنى خان ئورنىدا ھورمەتلەپ، ئۇنى تۇرك دەپ ئاتاپتۇ.“

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «خوچو ئىدىقۇتلىرىنىڭ توھپە مەڭ-گۇ تېشى» (بۇ مەڭگۇ تاشنىڭ ئارقا تەرىپى قەدىمقى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىغى بىلەن يېزىلغان)دا، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغـرىلىق تۇۋەندىكى ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: ”......خوچو ئىدىقۇتلىرىنى تەك-شۇرۇپ كوزىتىشتىن مەلۇم بولدىكى، ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دىگەن بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىل-غان. ئۇنىڭ بىرى تۇغۇسى دەرياسى، يەنە بىرى شولىڭگې دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۇنى كەچتە، ئاسماندىن دەرەخقە شولا چۇشۇپتۇ. ئىككى دەريا ئارىلىغىـدىـكى خەلقـلەر ئۇنى كوزىـتىپ تۇرۇپـتۇ. بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قوساق كوتەرگەنـگە ئوخـشاش قوساق سىـلىپ قاپتۇ. بۇ شولا دەرەخقە ئۇدا 9 ئاي 10 كۇن چۇشكەنـدىن كېيىن، ھىلقى دەرەخنىڭ قوسىغى يېرىلىپتۇ، ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ. بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىـگى ئەردەن ـ بۇگۇ خاقان ئىـكەن. ئۇ قەددى ـ قامەتلىك ئىكەن، ئۇ خەلقنى ئاينىتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۇللەنـدۇرۇپتۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقـساقال بوپـتۇ.“ (خۇاڭ ۋېنبىـڭـنىڭ «مەدىـنىي يادىـكارلىقـلار» ژورنىلىنىڭ 64 ـ يىللىق 2 ـ سانىغا بېسىلغان «خوچو ئىدىقۇتلىرىـنىڭ توھـپە مەڭـگۇ تېشـىنى ئەسلـگە كەلـتۇرۇش ۋە تەكـشۇرۇپ بېكىتىش» دىگەن ماقالىـسىدىن ئېلىندى).

ئۇندىن باشقا، مۇسۇلمان تارىخچىلىرى (جۇۋەينى قاتارلىقلار)نىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ يۇقۇرىدىكىلەرگە ئوخشاش ھكايىلەر خاتىرىلەنگەن.

ئوغۇزنىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ ئىسمىنىڭ كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە كوك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ قويۇلۇشى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيانىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى كوزقارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ قىسمىدىكى باشقا بەزى ۋەقەلىكلەردە قەدىمقى تۇركلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى سامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى ئەكس ئېتىلگەن. مەسىلەن، تارىخىي داستاننىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئىككى ياغاچنى تىكلەپ، بىرىنىڭ ئۇچىغا ئالتۇن توخۇ، بىرىنىڭ ئۇچىغا كۇمۇش توخۇ ئاسقانلىقى، بىرىنىڭ تۇۋىگە قارا قوي، بىرىنىڭ تۇۋىگە ئاق قوي باغلىغانلىقى سوزلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار سىبىرىيەدىكى ياقۇتلار ئارىسىدا كورۇلىدۇ. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ياقۇتلار ئارىسىدا ئۇزاق ۋاقىت تۇرغان تۇركشۇناس ئې. پېكارسكىي ياقۇتلار دائىم بوشلۇققا ئىككى ياغاچ تىكلەپ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىغا ئاغامچا تارتىپ، ئاندىن كېيىن جىن ـ شەيتانلارغا سوغا قىلىنىدىغان ھايۋانلارنى ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا باغلاپ قويىدۇ، دەيدۇ (ئې. پېكارسكىي تۇزگەن «ياقۇتچە لۇغەت»نىڭ 3 ـ توم، 240 ـ بېتىگە قاراڭ). بىزگە مەلۇمكى، تۇركلەر ۋە موڭغۇللار ئارىسىدا تارقالغان سامان دىنىدا ياغاچقا بەك چوقۇنىلىدۇ. ئاق قوي ۋە قارا قوي، شۇبھىسىزكى، سامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يېقىنغىچە ئىپتىدائى جەمىيەت تەرەققىيات باسقۇچىدا ياشاپ كەلگەن بەزى مىللەتلەر (مەسىلەن، سىبىرىيىدىكى چۇكچىلار) ئارىسىدا ئاق ۋە قارا سامان پەرقى بار.

تارىخىي داستاندا كوك بورىنىڭ يول باشلىشى مەسىلىسىگە كەلسەك، بىزچە ئۇ تۇركلەرنىڭ ئىپتىدائى توتېم ئېتىقاتى بىلەن

مۇناسىۋەتلىك. «جۇ سالنامىسى»نىڭ «تۈرك تەزكىرىسى»دىن ئېلىنـ
غان بايىقى ئىستاتىدا بۇ مەسىلە ئەكس ئېتىلگەن. يۇقۇرىقى تەزكىـ
رىدە يەنە "تۈركلەرنىڭ بايرىغىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بورە
بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، بۇ ئەسلىنى ئۇنۇتماسلىقنىڭ نىشانىـ
سى؛ ئۇلاردا نوكەرلەر فۇلى— 附离 (بورە سوزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ
تەرجىمىسى) دەپ ئاتىلىدۇ، شۇڭا خەنزۇلار ئۇلارنى لاڭ— 狼 (بورە)
دەپ ئاتايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بورىدىن تورەلگەن." دىگەن
خاتىرە بار.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇزخانـ
نىڭ ئۇرۇشقا ئاتلىنىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. شۈبھىسىزكى،
بۇ ۋەقەلىكلەردە مەلۇم دەرىجىدە تارىخىي ۋەقەلىكلەر ئەكس ئېتىلـ
گەن. لېكىن، شۇنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەككى، تارىخىي داسـ
تان يىل تەرتىۋى بويىچە يېزىلغان تارىخنامە ئەمەس، بەلكى ئەدىبىي
ئەسەر. شۇڭا بىز ئىلگىرى« ئوغۇز داستانى»نى تەتقىق قىلغان بەزى
ئالىملارنىڭ تارىخىي داستاننىڭ باش قەھرىمانى ئوغۇز خاقانىنى مەلۇم
تارىخىي شەخسلەر، مەسىلەن، ھونلاردىكى ماۋدۇن ـ شاگىيو (باتۇر
تەڭرىقۇت مەنىسىدە)، موڭغۇللاردىكى چىڭگىزخان قاتارلىقلار بىلەن
باغلىشىنى بىھۇدە ئاۋارىچىلىق دەپ قارايمىز. باشقا شەكىللەردىكى
ئەدىبىي ئەسەرلەرگە ئوخشاش تارىخىي داستاندىمۇ كونكرىت تارىخىي
ۋەقە ۋە تارىخىي شەخس ئىپادىلەنمىگەن. ئۇ خەلق ئارىسىدا ئۇزاق
مۇددەتكىچە تارقىلىپ يۈرۈش جەريانىدا، نۇرغۇن ئەۋلات نامىسىز
مۇئەللىپلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ۋە تاۋلىشى نەتىجىسىدە پەيدىن ـ
پەي شەكىللەنگەن. بۇ، ئەلۋەتتە تارىخىي داستاندا بەزى ۋاستىلىق
ئىپادىلەنگەن تارىخىي ۋەقەنىڭ شولىسىنى كورۈۋېلىشقا بولىدىغانلىقىنىڭ

مۇمكىنلىگىنى چەتكە قاقمايدۇ.

تارىخىي داستانىنىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان يەنە بىر نۇقتا ئوغۇز تۈرك قەبىلىلىرى (جۈملىدىن باشقا بەزى قەبىلىلەر)نىڭ نامىنىڭ چۈشەندۈرۈلىشىدۇر. ئوغۇز خاقان ئۇرۇش جەريانىدا، ئۆزىگە قاراشلىق ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىدۇ. شۇنداق جايلاردا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ نامى شۇ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ مەلۇم ھەركىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، قىپچاق قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىچى كۆك ياغاچ" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇ سال ياساپ، ئوغۇزنىڭ دەريادىن ئۆتۈشىگە ياردەم قىلغان ئادەمنىڭ ئىسمى. قاڭلى قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىگىز ھارۋا" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇ ئىگىز ھارۋىنى ئىجات قىلىپ، ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى توشۇغان ئادەم. ساقلاپۇ (بۇ سۆزنىڭ ئەسلى "سىلاف" بولۇپ، ساقلاپۇ "سىلاف" سۆزىنىڭ ئەرەپچىدىكى كوپلۇك شەكلى) ساقلىغۇچى (ئوغۇزنىڭ رۇس بەككە قويىغان ئىسمى) دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ۋاھاكازا.

قىسقىسى، تارىخىي داستانىنىڭ بۇ قىسمىدا تىلغا ئېلىنغان ئوغۇز دولەت ۋە قەبىلە نامى، مەلۇم دەرىجىدە، ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى باشقا مىللەتلەرگە بولغان چۈشىنىشى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

توۋەندە بىز تارىخىي داستانىنىڭ شەكلى ۋە تىلىغا قارىتا دەسلەپكى تەھلىلىمىزنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

«ئوغۇز داستانى» گەرچە نەسرى شەكلىدە بولسىمۇ، لېكىن بەزى جايلىرىغا نەزمە قىسىملارمۇ ئارىلاشقان. مەسىلەن، توۋەندىكى ئابزاس سەككىز بوغۇملۇق شېئىر شەكلىدە كەلگەن ھەمدە ئاخىرقى بوغۇمى

قاپىيلىشىدۇ:

mən sənlərgə boldum ķaoqan,
alalïng ya taķï ķalķan;
tamoqa bizgə bolsun buyan,
kek bəri bolsunoqïl buyan.
təmür yïdalar bol orman,
aw yərdə yürüsün ķulan;
taķï taluy taķï mürən,
kün tuoq boloqïl kek ķurïķan

(96 — 102 ـ قور)

مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار يا بىلەن قالغان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران.
تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان،
ئوۋلۇقتا يۈرۈشسۇن مال ـ ۋاران.
ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
قۇياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان.

يەنە ئالايلى: ۋەزىر ئۇلۇغ تۇركىنىڭ تۇۋەندىكى بىر ئابزاس سوزى 13 بوغۇملۇق شېئىر جۇملىسىگە كىرىدۇ:

ay ķaoqanum səngə yaxaoqu bolsunoqïl uzun,
ay ķaoqanum səngə türülük bolsunoqïl tüzün;

bəngə kək təngri bərdi qüxümdə kəltürsün,
taluy turur yərni uruqunga bərdürsün.

(323 — 327 ـ قۇر)

ئەي خاقانىم، ساڭا ئۇزۇن ئۇمۇر يار بولسۇن،
ئەي خاقانىم، سىنىڭ ئەل ـ نىزامىڭغا ئادالەتلىك يار بولسۇن.
كوك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
ئىشغال قىلغان يەرلىرىنى ئۇرۇغىغا بولۇپ بەرسۇن دەپ.

ئۇندىن باشقا، تارىخىي داستانـدا بىرمۇنـچە جۈمـلـىـلەر باركى، ئۇلار قارىماققا نەسرىدەك تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى سەلـلا دىققەت بىلەن تەھلىل قىلساق، دەرھال ئۇلار ئارىسـىـدا ئىـنـتايىن كۈچـلۈك رىتىم پۇرىقى بارلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن:

oxul oqulnïng əngLüki qïraqï kək ərdi,
aqïzï atax kïzïl ərdi,
kəzləri al,
saqlarï kaxlarï kara ərdilər ərdi

(5 — 7 ـ قۇر)

بۇ ئوغۇلنىڭ يۈزى كوك ئىدى،
ئاغزى چوغدەك قىزىل،
كوزلىرى هال،
چاچلىرى، قاشـلىرى قارا ئىدى.

ئەمەلىيەتتە بۇ بىر ئابزاس سوزنىڭ رىتىملىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپلا قالماي. يەنە ئۇنىڭ 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ مىسـرالىرى قاپىيـىـداش

شېئىر ئىككەنلىگىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

يەنە ئالايلى، توۋەندىكى جۈملىنىڭ ھالىتىدىن كېيىن، ئۈچ ئاد-دى پېئىل قاتار ئىشلىتىلىپ ۋاقىتنىڭ تېز ئۆتكەنلىگى ئىپادىلەنگەن:

kirik kündün song
bədükledi
yürudi
oynadi

(11 — 12 - قۇر)

قىرىق كۈندىن كېيىن،
چوڭ بولدى،
ماڭدى،
ئوينىدى.

بۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن يەنە توۋەندىكىلەر بار:

künlərdin song,
kəqələrdin song,
yigit boldi.

(17 — 18 - قۇر)

كۈنلەر ئۆتۈپ،
تۈنلەر ئۆتۈپ
يىگىت بولدى.

bu qaoıda,
bu yərdə

bir-qong orman bar ərdi.

(18 ـ قۇر)

بۇچاغدا،

بۇ يەردە،

بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى.

ya birlə,

ok birlə,

xungkarnī oltürdi.

(42 ـ قۇر)

يا بىلەن،

ئوق بىلەن،

شۇڭقارنى ئۆلتۈردى.

ئۇندىن باشقا جەڭگە قارىتىلغان نۇرغۇن جۈملىنىڭ ئىشلىتىلىشمۇ داستاننىڭ رىتىملىقىنى كۈچەيتكەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرىدىكى تەھلىلگە ئاساسەن، بىز «ئوغۇز داستانى»نى مەلۇم ئاھاڭغا سېلىپ ناخشا قىلىپ ئېيتقىلى بولىدۇ، دەپ قارايمىز.

«ئوغۇز داستانى» تىل جەھەتتە تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) يۇقۇرىدا «ئوغۇز داستانى» كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان دەپ ئېيتقان ئىدۇق. بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكىلەر ئىسپاتلايدۇ: ئۇنىڭدا ھەم قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ

بەزى قالدۇقلىرى ساقلانغان، مەسىلەن، "aduɣ — ئېيىق"، "adak — ئاياق"، "bədük — بۈيۈك" قاتارلىقلار، ھەم يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئامىللىرىمۇ بار، مەسىلەن، "ayɣïr — ئايغىر"، "koy- — قويماق"، "atnï — ئاتنى" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "adɣïr"، "kod-"، "atïɣ"قا سېلىشتۇرۇڭ) قاتارلىقلار.

2) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىرمۇنچە سۆزلەر بار، مەسىلەن، "jïda — نەيزە (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'süngü')"، "mürən — دەريا، ئېقىن (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'əgüz')"، "tüximəl — ۋەزىر (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا، 'il ügüsi')"، "qak — ۋاقىت (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'əd')" ۋە "nükər — نوكەر"، "uran — جەڭگىۋار شوئار"، "xirə — جوزا" قاتارلىقلار.

3) ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى تىل «خوچو سۆزلۈكى»① دىكى تىلغا ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ.

4) بەزى سۆزلەردە، سۆز بېشىدىكى 'ي'نىڭ ئورنىغا 'ج' (يېزىقتا 'چ' ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن) ئىشلىتىلگەن، مەسىلەن، "jol — يول"، "jalbar- — يالۋۇرماق" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى 'yol' 'yalbar'غا سېلىشتۇرۇڭ). بۇ ئالاھىدىلىك قولىيازمىنى كۆچۈرگۈچىنىڭ تۈركىي تىلىنىڭ قىپچاق تىل گۇرۇپپىسىدىكى تىلدا (مەسىلەن، ھازىرقى زامان قازاق تىلى، قىرغىز تىلى قاتارلىقلار) سۆزلىشىدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

① «خوچو سۆزلۈكى» — مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن، خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە، ئۇيغۇرچە-خەنزۇچە تۈرگە ئايرىلغان سېلىشتۇرما سۆزلۈك. خەنزۇچە «高昌杂字» دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقۇرىدىكى توت نۇقتىغا ئاساسەن، بىز فرانسىيىلىك پېللىئوت ئەپەندىنىڭ ئەسلىدىكى قولىيازما يۈەن سۇلالىسى (13 — 14 ـ ئەسىر) دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ تۇرپان رايونىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان، ھازىر پارىژدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى بولسا 15 ـ ئەسىر ئەتراپىدا ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتە سۇ رايونى ئەتراپىدا كۆچۈرۈلگەن① دېگەن پىكىرگە قوشۇلىمىز.

يۇقۇرىدا بىز «ئوغۇز داستانى»نىڭ مەزمۇنى، شەكىل قۇرۇلمىسى، تىلىغا قارىتا دەسلەپكى يوسۇندا تەھلىل يۈرگۈزۈپ ئۆتتۇق. «ئوغۇز داستانى» قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى دىنىي مەزمۇندا بولمىغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى، ئۇ بىزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە تىل تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇندىن كېيىن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

«ئوغۇز داستانى» ئۆزىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى قەدىمىيلىكى، تىل جەھەتتىكى ئاددىيلىقى بىلەن ئاللا بۇرۇنلا مەملىكىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىغان ئىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا گوللاندىيە ئالىمى خۇس تارىخىي داستاننىڭ بىر قىسمىنىڭ تەرجىمىسىنى «يېڭىدىن تېپىلغان ئوغۇزنامە»② دېگەن تېمىدا ئېلان قىلغان ئىدى، كېيىن يەنە ئارقا ـ ئارقىدىن رادلوف③،

---

① پېللىئوتنىڭ 1930 ـ يىلى «تۇڭباۋ»دا ئېلان قىلغان ماقالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېتىگە قاراڭ.

② *Dietz: Der neuendeckte oughuzische cyklop. Halle und Berlin, 1815.*

③ ۋ. ۋ. رادلوف: *Kutatku Bilik, faksimile uygurskoy*

رىزانۇر①، پېللىئوت②، بانگ ۋە راخمات③ قاتارلىقلار ئۇنى تەك-
شۈرۈپ ئىزاھلىدى ۋە تەرجىمە قىلدى. 1959 ـ يىلى، سوۋېت ئالىمى
شېرباخ④ ئۇنىڭ يېڭى تەرجىمىسنى ئېلان قىلدى.

بىز ئورۇپ يېزىش، تەرجىمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش جەريا-
نىدا، ئالدىنقى سەككىز بېتىدە رادلوف ئېلان قىلغان فوتو رەسىم
نۇسخىسىغا، قالغان قىسمىدا بانگ بىلەن راخمات 1932 ـ يىلى
«گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى»دا ئېلان قىلغان
نۇسخىسغا ۋە 1959 ـ يىلى شېرباخ ئېلان قىلغان ئورۇپ يېزىلغان
نۇسخىسىغا ئاساسلاندۇق. فرانسىيىلىك پېللىئوت «تۇڭباۋ»دا (1930 ـ
يىلى) ئېلان قىلغان «ئوغۇز داستانى»دىكى بەزى ئەدەبىي جۈملىلەر-
نى تەكشۈرۈپ ئىزاھلىشىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى قوبۇل قىلدۇق.
گوللاندىيىلىك خۇس ۋە رىزانۇرنىڭ تەتقىقاتىغا دائىر ئەسلى كىتاپ-

---

(قول يازمىنىڭ ئالدىنقى *rukopisi, SPb· 1890, str· 191——192*
8 بېتىنىڭ فوتو رەسىمىنى ئېلان قىلدى): *Das kudatku Bilik,*
(مانجۇ يېزىقىدا ئورۇپ *Theil I, SPb, 1891, str 232——244*
يېزىلغان)، *str,* X——XIII (نېمىسچە تەرجىمىسى).

① رىزانۇر: *Oughouz-namé,* épopée *turque, Alexandrie,* *·1928*

② پ. پېللىئوت: *Surla légende d' Ughuz-Khan en écriture Ouigoure, T'oung pao, 1930, Vol·* XXVII, *pp· ·247——358*

③ ۋ. بانگ ۋە گ. ر. راخماتى: *Die legende von Oghuz Qaghan, SPAW· Phil·——hist· KI·* XXV·

④ ئا. م. شېرباخ: *Oquz-name, Moskva, 1959*

نى مەملىكىتىمىزدە تاپقىلى بولمىغاچقا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمىدۇق. لاتىنچە ئوروۇپ يېزىلغان قىسمىدا ئۇيغۇر يېڭى يېزىغى ھەرپىنى قوللاندۇق، بۇنىڭ ئىچىدە "ï" تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن نوۋەتلىشىدىغان قەدىمقى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشنى كورسىتىدۇ.

گېيڭ شىمىن

تۇرسۇن ئايۇپ

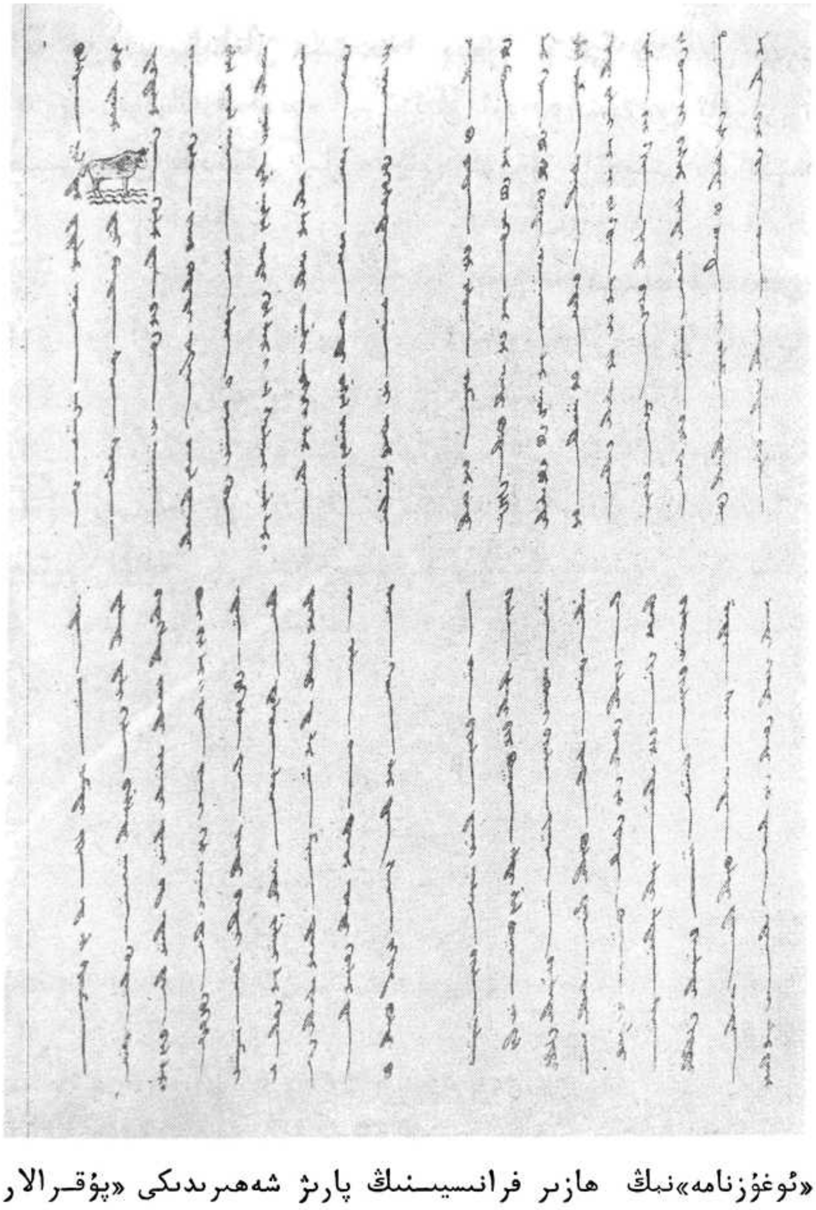

«ئوغۇزنامە»نىڭ ھازىر فرانسىيەنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتابخانىسى» دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. باش تەرەپتىن 1 — 4 ـ بەتلەر.

ئورۇپ يېزىلشى

1, bolsunqïl dəp dədilər. anung angaqusu
2. uxbu turur: takï mundan song səwinq
3. taptïlar. kənə künlərdən bir kün ay kaqan
4. nung kezü yarïp bodadï. ərkək oqul toqurdï.
5. oxul oqulnung englügi qïraqï kek
6. ərdi, aqïzï atax kïzïl ərdi, kezləri al, saqlarï, kaxlarï
7. kara ərdilər ərdi. yakxï nəpsikilərdən
8. kerüklugrək ərdi. oxul oqul ana-
9. sïnïng kegüzündün oquzni iqip mundun
10. artïqrak iqmədi. yig ət, ax, sürmə
11. tilədi, tili kələ baxladï. kïrïk kündün song
12. bədüklədi, yürüdi, oynadï.adaqï ud adaqï dəg, bəlləri
13. beri bəlləridəg, yaqrï kix yaqrïdəg, kegüzü
14. aduq kegüzü dəg ərdi. bədəninüng kamaqï
15. tüg tülüklüg ərdi, yïlkïlar kütəyə
16. turur ərdi, atlarqa minə turur ərdi, kik
17. aw awlaya turur ərdi; künlərdən song kəqələrdən
18. song y(i)git boldi. bu qakta bu
19. yərdə bir uluq orman bar ərdi.

20. kəp mürənlər kəp əgüzlər bar ərdi, bunda kəlgən-
21. lər kik kəp kəp, bunda uqkanlar kux kəp kəp ərdi.
22. oxul orman iq(i)ndə bədük bir kïat(?) bar
23. ərdi, yïlkïlarni, əlgünlərni yər ərdi. bədük
24. yaman bir kik ərdi. birkə əmgə(k) birlə
25. əlgünni basup ərdi. oqquz kaqqan bir əriz
26. kaqqaz kixi ərdi. bu kïatnï(?) awlam(a)k tilədi. kün-
27. lərdə bir kün awqqa qïktï. jïda birlə,
28. ya ok birlə, takï kïlïq birlə, kalkan
29. birlə atladï. bir buqqu aldï. xul buqqunï tal-
30. nung qubuqqï birlə (y)ïqqaqka baqqladï, kətti.
31. andan song ərtə boldï. tang ərtə qak-
32. ta kəldi, kərdi kim kïat(?) buqqunï alup
33. turur. kənə bir aduqq aldï, altunluqq
34. bəlbaqqï birlə yïqqaqka baqqladï, kətti.
35. mundun song ərtə boldï. tang ərtə
36. qakta kəldi. kərdi kim kiat(?) aduqqnï alup turur.
37. k(ə)nə oxu (y)ïqqaqnïng tüb(i)ndə turdï. kïat(?)
38. kəlip baxï birlə oqquz kalkanïn urdï. oqquz
39. jïda birlə kïat(?)nïng baxïn urdï, anï
40. əltürdi. kïlïq birlə baxïn kəsti, aldi., kətti. k(ə)nə
41. kəlip kərdi kim: bir xungkar kïat(?)nïng iqəgüsin
42. y(ə)məktə turur. ya birlə ok birlə
43. xungkarnï əltürdi, baxïn kəsti. andan
44. song dədi kim: xungkarnung ang(a)qqu-
45. sï oxbu turur: buqqu y(ə)di, aduk y(ə)di,
yïdam

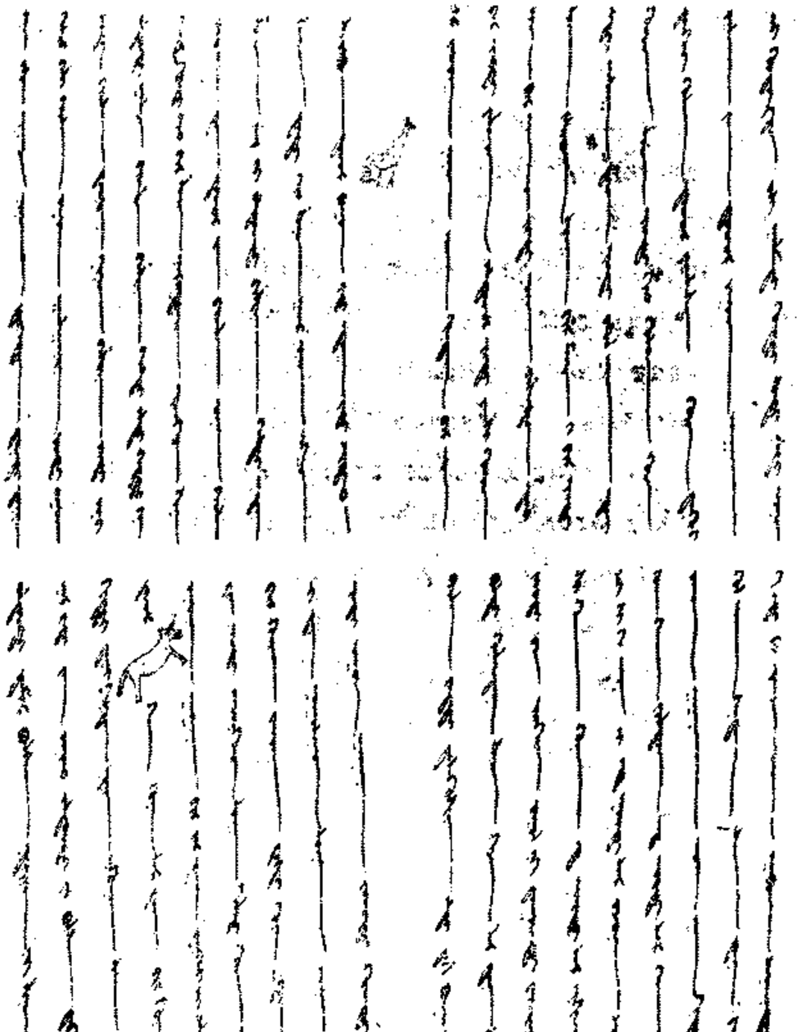

«ئوغۇزنامە»نىڭ ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتاپخانىسى» دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. 5 — 8 — بەتلەر.

46. əltürdi, təmür bolsa. kïatni(?) xung-
47. ḳar y(ə)di. ya okum əltürdi, y(ə)z bolsa dəp dədi,
48. kətti. taḳï ḳïat(?)nïng anguqusu oxbu
49. turur: kənə künlərdə bir kün
50. oquz ḳaqan bir yərdə təngrini yalbarqu-
51. da ərdi. ḳarangquluḳ kəldi. kəktün
52. bir kək yuruk tüxti. kündün aya(n)
53. aydan ḳuquluquluḳraḳ
54. ərdi. oquz ḳaqan yürüdi, kərdi kim:
55. uxbu yaruḳnung arasïnda bir ḳïz
56. bar ərni. yalquz olturur ərdi. yaḳxi kərük-
57. lüg bir ḳïz ərdi. anung bax(ï)nda atax-
58. luq yaruḳluq bir məngi bar ərdi.
59. altun ḳazuḳ dəg ərdi. oxul ḳïz andaq
60. kərüklüg ərdi kim külsə, kək
61. təngri külə turur; y(ï)qlasa, kək təngri
62. y(ï)qlaya turur. oquz ḳaqan
63. anï kərdüktə əzi ḳalmadï, kətti, səwdi, aldi, anung
64. birlə yatti, tiləgüsin aldi. təl booaz
65. boldï. künlərdən song, kəqələrdən song
66. yarudï, üq ərkək oqulnï toqurdï. birinqi-
67. sigə kün at ḳoydïlar, ikinqi-
68. sigə ay at ḳoydïlar, üqünqü-
69. sügə yulduz at ḳoydïlar. k(ə)nə bir kün
70. oquz ḳaqan awqa kətti. bir
71. kəl aras(ï)nda alïndan bir (y)ïqaq
72. kərdi. bu (y)ïqaqnung ḳabuqaqïnda
73. bïr ḳïz bar ərdi. yalquz olturur ərdi.

74. yakxï kəruklüg bir kïz ərdi. anung
75. kəzü kəktün kəkrək ərdi,
76. anung saqï mürən usuqï dəg, anung
77. tixi ünqü dəg ərdi. andaq kərük-
78. lüg ərdi kim yərning əlgüni anï kərsə,
79. ay ay ah ah elərbiz dəp, süttən
80. kumuz bola tururlar. oquz kaqan
81. anï kərdüktə ezi kətti, yürəkigə atax
82. tüxti, anï səwdi, aldï, anung birlə yattï, tiləgü-
83. sün aldï. tel booqaz boldï. künlər-
84. dən song, kəqələdən song
85. yarudï, üq ərkək oqulnï toqurdï. birin-
86. qisigə kek at koydïlar, ikin-
87. qisigə taq at koydïlar üqünqü-
88. sügə təngiz at koydïlar.
89. andan song oquz kaqan bədük
90. tey bərdi, əlgüngə yarlïk
91. yarlap kəngəxtilər, kəldilər. kïrïk xirə,
92. kïrïk bəndəng qapturdï (yapturdï), tür-
93. lüg axlar, türlüg sürmələr, qubuyanlar, kïmïzlar
94. ax(a)dïlar, iqtilər. toydan song oquz
95. kaqan bəglərgə əlgünlərgə
96. yarlïk bərdi, takï dədi kim sən
97. lərgə boldum kaqan, alalïng ya takï
98. kalkan; tamqa bizgə bolsun
99. buyan, kek beri bolsunqïl uran; təmür yïda-
100. lar bol orman, aw yərdə yürüsün kulan;
101. takï taluy takï mürən, kün tuq boloïl, kek

102. ķurīķan dəp dədi. k(ə)nə andən song
103. oɋuz ķaɋan tərt sarīɋa yarlīķ
104. yumxadī. bildürgülük bitidi, əlqilərgə
105. bərip yibərdi. uxbu bildürgülüktə bitil-
106. mix ərdi kim mən uyɋurnïng ķaɋanī bolamən,
107. kim yərning tərt bulungīnung ķaɋanī
108. bolsam kərək turur. sənlərdən bax qalunɋu-
109. luķ tiləp mən turur. oxul kim məning aɋïz-
110. umɋa baķar turur bolsa, tarītīɋ
111. tartip dost tutarmən dəp dədi. uxbu kim
112. aɋīzumɋa baķmas turur bolsa, qamat
113. qaķïp qərig qəkip duxman tutarmən.
114. taɋuraķ basīb asturīp yoķ bolsunɋīl
115. dəp ķïlurmən dəp dədi. k(ə)nə bu qaķ-
116. ta ong yangaķta altun ķaɋan
117. dəgən bir ķaɋan bar ərdi. uxbu altun
118. ķaɋan oɋuz ķaɋanɋa əlqi yumxab
119. yibərdi. kəp təlim altun kümüx tartīp kəp təlim
120. ķïz yaķut tax alīp kəp təlim ərdənilər yibər-
121. ip yumxap oɋuz ķaɋanɋa s(o)yurķap
122. bərdi, aɋīzīɋa baķïndī bəgü birlə
123. dostluk ķïldī. anung birlə amīraķ
124. boldi. qong yangakīda urum dəgən
125. bir ķaɋan bar ərdi. uxbu kaɋannung
126. qərigi kəp kəp, balīķlarī kəp kəp ərdilər
127. ərdi. oxul urum kaɋan oɋuz kaɋan-
128. nung yarlīɋīn saķlamas ərdi, kataɋla-
129. ɋu barmas ərdi. munī səz səz-

130. ni tutmas mən turarmən dəp yarlïk-
131. ka bakmadï. oɑuz kaɑan qamat
132. atup anga atlaɑu tilədi. qərig birlə
133. atlap tuɑlarnï tutup kətti. kïrïk
134. kündün song muz taɑ dəgən
135. taɑnung adaɑïɑa kəldi. kurïkan-
136. nï tüxkürdi, xük bolup uyup turdi. tang ərtə
137. boldukta oɑuz kaɑannung
138. kurïkanïɑa kün dəg bir
139. yaruk kirdi. ol yaruktun kək
140. tülüklüg, kək yalluɑ bədük
141. bir ərkək bəri qïktï. oxul bəri oɑuz
142. kaɑanɑa səz bərip turur ərdi.
143. takï dədi kim ay ay, oɑuz, urum
144. üstigə sən atlar bolasən.
145. ay ay, oɑuz tapuɑunglarɑa mən
146. yürür bolamən dəp dədi. k(ə)nə
147. andan song oɑuz kaɑan
148. kurïkannï türtürdi, kətti, kərdi
149. kim qərigning tapuklarï-
150. da kək türüklüg kək yalluɑ
151. bədük bir ərkək bəri yürügüdə
152. turur. ol bərining artlarïn kataɑ-
153. lap yürügüdə turur ərdilər ərdi. bir
154. nəqə künlərdən song kək
155. tülüklüg kək yallüɑ bu bədük
156. ərkək bəri turup turdï. oɑuz takï qərig
157. birlə turup turdï. munda itil mürən dəgən

158. bir talay bar ərdi. itil mürənnung ķuduɣ-
159. ïda bir ķara taɣ tapïɣïda
160. uruxɣu tutuldï. oķ birlə yïda
161. birlə ķïlïq birlə uruxtïlar. qərig-
162. lərning aralarïda kəp təlim boldï uruxɣu,
163. əlgünlərning kəngülləridə
164. kəp təlim boldï ķayɣu. tutulunq, uruxunq
165. andaɣ yaman boldï kim itil mürən-
166. nüng suɣï ķïp ķïzïl, sip singir dəg
167. boldï. oɣuz ķaɣan bastï. urum ķaɣan
168. ķaqtï.oɣuz ķaɣan urum ķaɣan-
169. nung ķaɣanluɣïn aldï, əl
170. günin aldï. ordusïɣa kəp
171. uluɣ əlüg barɣu, kəp təlim tirig
172. barɣu tüxü boldï. urum kaɣannung
163. bir ķarundaxï bar ərdi, urus bəg dəgən
174. ərdi. ol urus bəg oɣulun taɣ baxï-
175. da tərəng mürən arasïda
176. y(a)kxï bərk baluķka yumxadï. taķï
177. dədï kim baluķnï ķataɣlaɣu kərək turur.
178. sən takï uruxɣulardan song baluk-
179. nï bəngə saķlap kəlgil, dəp dədi. oɣuz
180. ķaɣan oxul balukķa atladï. urus
181. bəgning oɣulï anga kəp altun
182. kümüx yibərdï. taķï dədi kim: ay, məning
183. ķaɣanum sən. məngə atam bu
184. baluķnï bərüp turur. taķï dədi kim: baluķ-
185. nï ķataɣlaɣu kərək turur. sən taķï

186. uruxqulardan song balukni̇ bəngə
187. saklap kəlgil, dəp dədi. atam qamat atup ərsə
188. mənüng tapum ərürmü? səndən
189. yarluk baqluq bəllüg bolamən.
190. bizning kut(i̇)bi̇z səning
191. kutung bolmux, bizning uruq(i̇)-
192. bi̇z səning (y)i̇qaq(u)ngnung
193. uuruqi̇ bolmux bolub turur. təngri sən-
194. gə yər bərip buyurmux bolup turur. mən səngə
195. baxumni̇ kutumni̇ bərəmən. bərgü
196. bərip dostluktan qi̇kmas tur(urmən),
197. dəp dədi. oquz kaqan y(i)gitning
198. sezün y(a)kxi̇ kərdi, səwindi, küldi. taki̇
199. aytti̇ kim: məngə kəp altun yumxapsən
200. balukni̇ yakxi̇ saklabsən dəp dədi. anung
201. üqün anga saklap at koydi̇, dostluk
202. ki̇ldi̇. k(ə)nə qərig birlə oquz kaqan
203. itil dəgən mürən(gə kəlti). itil (dəgən)
204. bədük bir (mürən) turur. oquz kaqan ani̇
205. kərdi. taki̇ dədi kim: itilning suqi̇dan
206. nəqük kəqərbiz dəp dədi. qərigdə bir
207. y(a)kxi̇ bəg bər ərdi. anung ati̇ uluq ordu
208. bəg ərdi. uzluq (ukquluq) bir ər ərdi.
209. kərdi kim (kuduqi̇da kəp təlim) tallar, kəp təlim
210. yi̇qaqlar (bar ərdi. uxbu bəg···)oxul yi̇qaq-
211. lar······ kəsti. yi̇qaqlarda
212. yatti̇, kəqti. oquz kaqan səwinq atti̇. küldü.
213. taki̇ aytti̇ kim: ay ay, sən munda bəg

214. bolung ḳïpqaḳ dəgən sən bəg bolung
215. dəp dədi. taḳï ilgərü kəttilər. andan song
216. oɣuz kaɣan k(ə)nə kək tülüklüg
217. kək yalluɣ ərkək bəri kərdi. uxbu kək
218. bəri oɣuz ḳaɣanɣa ayttï kim: əmdi
219. qərig birlə mundun atlang, oɣuz
220. atlap əlgünlərni, bəglərni kəldür-
221. gil, mən səngə baxlap yolnï kərgürür-
222. mən dəp dədi. tang ərtə bolduḳta
223. oɣuz ḳaɣan kərdi kim ərkək bəri
224. qərigning tapuḳlarïda yürügü-
225. də turur. s(ə)w(i)ndi, ilgərü kətti. oɣuz
226. ḳaɣan bir qoḳurtan ayɣïr atḳa minə
227. turur ərdi. oxul ayɣïr atnï bək qoḳ səw(ə)yür
228. ərdi. yolda uxbu ayɣïr at kəzdən yitü
229. ḳ(a)qtï, kətti. munda uluɣ bir taɣ bar
230. ərdi. üzə üstündə tong taḳï muz
231. bar turur. anung baxï soɣuḳtan ap aḳ
232. turur. anung üqün anung atï muz taɣ
233. turur. oɣuz kaɣannïng atï muz taɣ
234. iqigə kaqïp kətti. oɣuz ḳaɣan mundan
235. kəp qaɣï əmgək qəküp turdï. qərigdə
236. bir bədük ḳaɣïz ər bəg bar ərdi.
237. qalang bulangdan ḳoruḳmas turur
238. ərdi. yürügüdə soɣurɣuda onga
239. ər ərdi. oxul bəg taɣlarɣa kirdi,
240. yürüdü. toḳuz kündün song oɣuz
241. kaɣanɣa ayɣïr atnï kəldürdi. muz

242. taoqlarda kəb śooquk bolupdan ol bəg
243. ķaoqardan sarunmïx ərdi, ap ak ərdi. ooquz
244. ķaoqan səw(i)nq birlə küldü, aytti kim:
245. ay, sən munda bəglərgə boloqïl baxlïoq,
246. (mə) m(ə)ng(ü)ləp səngə at bolsun ķaoqarlïoq
247. dəp dədi. kəp ərdəni soyurķadï, ilgərü kətti.
248. k(ə)nə yolda bədük bir üy kərdi. bu üynüng
249. taoqamï altundan ərdi, tungluķlarï taķï
250. kümüxtün, ķalïk(a)larï təmürdün ərdilər
251. ərdi. ķapuluoq ərdi, aqķïq yoķ ərdi.
252. qərigdə bir y(a)ķxï qəbər ər bar ərdi, anung
253. atï təmürdü ķaoqul dəgən ərdi. anga
254. yarlïk ķïldï kim: sən munda kal, aq ķalïk(a)
255. aqoqungdun song kəl orduoqa dəp
256. dədi. mundan anga ķalaq at ķoydï. ilgə-
357. rü kətti. k(ə)nə bir kün kək tülük-
258. lüg kək yalluoq ərkək bəri yürüməyin
259. turdï. ooquz kaoqan taķï turdï, ķurïkan
260. tüxkürə turoqan turdï. tarlaoqusïz
261. bir yazï yər ərdi. munga qürqit dədürürlər ərdi.
262. bədük bir yurt, əlgün ərdi. yïlķïlarï
263. kəp, ud, buzaoqlarï kəp, altun kümüxləri kəp,
264. ərdəniləri kəp ərdilər ərdi. munda qürqit ķaoqan-
265. ï əlgüni ooquz ķaoqanoqa ķarxu
266. kəldilər. urux toķux baxlandï. oķlar birlə ķïlïq-
267. lar birlə uruxtïlar. ooquz ķaoqan baxtï,
268. qürqit ķaoqannï bastï, əltürdi, baxïn
269. kəsti. qürqit əlgünin əz aoqïzïoqa

270. baķïndurdï. u(rux)γudun song oγuz ķaγan-
271. nung qərigigə, nekərlərigə əlgün-
272. igə andaγ uluγ elüg barγu tüxti kim
273. yükləməkkə kəldürməkkə at, kaγatïr, ud
274. azliķ boldï, anda oγuz kaγannung
275. qərigidə uzluγ yaxķï bir qəbər kixi bar ərdi. anïng
276. atï barmaķluγ yosun billig ərdi. bu qəbər
277. bir kanγa qaptï. ķanγa üstündə elüg
278. barγunï ķoydï, ķanγa baxïda tirig
279. barγunï ķoydï, tar(ï)ttïlar, kəttilər. nekərlər-
280. nüng əlgünnüng ķamaγï munï kerdilər, xaxtïlar.
281. ķanγalar taķï qaptïlar. munlar ķanγa yürümək-
282. tə ķanγa, ķanγa sez bərə turur
283. ərdilər ərdi. anung üqün anlarγa
284. kanγa at ķoydïlar. oγuz ķaγan ķanγa-
285. larnï kerdi, küldi. taķï ayttï kim: ķanγa, ķanγa
286. birlə elügni tirig yürügürsün, kanγa-
287. luγ səngə at bolγuluγ kanγa
288. bilgürsün dəp dədi, kətti. andan song
289. kənə bu (kek) tülüklüg kek yalluγ
290. ərkək beri birlə sïndu. taķï tangγut, taķï
291. xaγam yangγaklarïγa atlap kətti.
292. kep uruxγudan kep toķuxγudun song
293. anlarnï aldï, ez yurtïγa birlədi,
294. bax(a)tï, bastï. k(ə)nə taxķarun ķalmasun
295. billüg bolsun kim: kündünki bulungda
296. barkan dəgən bir yər bar turur. uluγ
297. barγuluγ bir yurt turur. kep ïsïγ bir yər

298. turur. munda kәp kiklәri, kәp kuxlarī bar turur,
299. altunī kәp, kümüxi kәp, әrdәnilәri kәp turur. әlgün-
300. lәrining әnglügi qīraqī kap kara turur.
301. oxul yәrning kaqanī masar dәgәn bir kaqan
302. әrdi. oquz kaqan anung üstigә
303. atladī. andaq yaman uruxqu boldī. oquz
304. kaqan bax(a)tī, masar kaqan kaqtī. oquz
305. anī bastī, yurtīn aldī, kәtti. anung dostlarī
306. kәp sәwinq(lәr) taptī, anung duxmanlarī kәp
307. kayqular t(aptī). oquz kaqan (anī) bax(a)tī,
308. sanaquluksīz nәmәlәr yīlkī-
309. lar aldī, yurtīqa üyigә tüxti, kәtti.
310. k(ә)nә qaxkarun kalmasun kim
311. billüg bolsun kim oquz kaqannung
312. yanīda ak sakalluq muz saqluq
313. uzun uzluq bir kart kixi turur bar әrdi,
314. ukquluq tüzün bir әr әrdi, tüximәl
315. әrdi. anung atī uluq türük әrdi. kün-
316. lәrdә bir kün yikuda bir altun
317. ya kәrdi. takī üq kümüx ok kәrdi. bu altun
318. ya kün tokuxīdan da kün batuxī-
319. qaqa tә(k)kәn әrdi. takī bu üq
320. kümüx ok tün yangakka kәtә
321. turur әrdi. uykudun song tüxtә kәr-
322. gәnin oquz kaqanqa bildürdi,
323. takī dәdi kim: ay, kaqanum, sәngә
324. yax(a)qu bols(un)qīl uzu(n). (ay, kaqan)um sәngә
325. tәr(ü)lük bols(unqīl tüzün. (bәngә kәk)

326. təngri bərdi tüxümdə kəldursün, talay
327. turur yərni uruqungqa bərdürsün
328. dəp dədi. oqquz kaqan uluq türük-
329. nüng sezün y(a)kxi kərdi, egüdün
330. tilədi. egüdügə kerə kīldī. andan
331. song ərtə bolupda akalarnī ini-
332. lərni qarlap kəldürdi. takī ayttī kim: ay, məning
333. kengülüm awnī tiləp turur. karī boloqumdan
334. məning kaqīzluqum yok turur. kün,
335. ay, yulduz tang sarīqa sənlər barung.
336. kek, taq, təngiz tün sarīqa sən-
337. lər barung dəp dədi. andan song üqəgü-
338. sü tang sarīqa bardīlar, takī üqəgü-
339. sü tün sarīqa bardīlar. kün, ay,
340. yulduz kep kiklər, kep kuxlar awlaqu-
341. larīdan song yolda bir altun yanī
342. qaptīlar, aldī(lar), atasī(qa bərdilər).
343. (oqquz kaqan səwindi, küldi. takī anī)
344. üq buzoquluk kīldi. takī (ayttī) kim: ay, aka-
345. lar ya bolsun sənlərnung, ya dəg
346. oklarnī kekkəqə atung dəp
347. dədi. k(ə)nə andan song kek, taq,
348. təngiz kep kiklər. kep kuxlar awlaqu-
349. larīdan song yolda üq kümüx ok-
350. (ni) qaptīlar, aldīlar, atasīqa bərdilər.
351. oqquz kaqan səwindi küldi. takī ok-
352. larnī üqügə üləxtürdi. takī ayttī
353. (k)im: ay, inilər oklar bolsun sələr-

354. nüng. ya attï oķni. oķlar dəg
355. sənlər bolung dəp dədi. k(ə)n(ə) andan
356. song ooquz ķaoqan uluoq ķuriltay
357. qaķïrdï. nəkərlərin əlgünlərin
358. qarlp qaķïrdï. kəlip kəngəxip olturdï(l)ar ooquz
359. ķaoqan bədük ordu(da)······
360. ······(ong yaoqïda)
361. (ķïrïķ ķulaq yïoqaqnï tiktürdi. anung)
362. baxïda bir altun (taoquķ ķoydï, adaoqï)
363. da bir aķ ķoyun baoqladï. (qo)ng
364. yaoqïda ķïrïķ ķulaq y(ï)oqaqnï tiktür-
365. di. anung baxïda bir ķümüx taoquķ ķoydi,
366. adaoqïda bir ķara koyunnï baoqladï.
367. (ong) yaķta buzuķlar olturdï,
368. qong yaķta üq oklar olturdï.
369. ķïrïķ kün ķïrïk kəqə ax(a)dïlar.
370. i(q)tilər, səwinq taptïlar andan song ķaoqan
371. (ooq)ullarïoqa yurtïn ül(ə)xtürüp bərdi, taķï dədi kim:
372. ay, (ooq)ullar, kəp mən axtum, uruxoqular kəp mən kərdum,
373. jïda bilə kəp oķ attum, ayoqïr b(i)rlə kəp yürü-
374. düm, duxmanlarnï y(ï)oqlaoqurdum, dostlarumnï mən
375. küldurdüm. kək təngrigə mən ətədüm,
376. sizlərgə bərəmən yurtum dəp dədi······
377. ············
378. ············

تەرجىمىسى

(1)①

②1. ئاشۇنداق بولسۇن دېيىشتى. ئۇنىڭ تۇرقى مانا مۇنداق:
(بۇقىنىڭ رەسمى سىزىلغان)
2. شۇندىن كېيىن شاتلىقتا مۇيەسسەر بولدى.
3. بىر كۈنى ئايخاننىڭ كوزى يورىدى،
4. ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى.
5. بۇ ئوغۇلنىڭ يۈز-چىرايى كوك ئىدى،
6. ئاغزى چوغدەك قىزىل، كوزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى
7. قارا ئىدى. ئۇ ھور پەرىلەردىنمۇ
8. چىرايلىغراق ئىدى. بۇ ئوغۇل
9. ئانىسىنىڭ ئوغۇزىنى بىر قېتىم ئېمىپلا، ئىككىنچىلەپ

---

① تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان (1)، (2)، (3)......رەقەملىرى «ئوغۇزنامە»نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى بەت سانىنى كورسىتىدۇ.

② ھەر بىر قۇرنىڭ بېشىغا قويۇلغان 1.، 2.، 3......رەقەملىرى «ئوغۇزنامە»نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى قۇر سانىنى كورسىتىدۇ.

(2)

10. ئانىسنى ئەممىدى. خام گوش، ئاش، مەي سورىدى،
11. تىلى چىقىشقا باشلىدى. قىرىق كۈندىن كېيىن.
12. چوڭ بولدى، ماڭدى، ئويىندى. ئۇنىڭ پۇتى بۇقا پۇتىدەك،
13. بېلى بورى بېلىدەك، مورىسى قارا بۇلغۇن مورىسىدەك، كوكسى
14. ئېيىق كوكسىدەك ئىدى. پۇتۇن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقان
ئىدى.
15. ئۇ يىلقىلارغا قارايتتى،
16. ئاتلارنى مىنەتتى، ئوۋ ئوۋلايتتى.
17. كۈنلەر ئوتتۇپ، تۈنلەر ئوتتۇپ،

(3)

18. ئۇ، يىگىت بولدى. بۇ چاغدا، بۇ
19. يەردە، بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى،
20. ئۇنىڭدا كوپ دەريا-ئېقىنلار بار ئىدى.
21. بۇ يەردە ياۋايى هايۋانلار كوپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ
يۇرەتتى.
22. بۇ ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىئات بار ئىدى،
23. ئۇ مال-چارۋا ۋە خەلقنىڭ جېنىغا زامىن بولغان
24. ئىنتايىن ۋەهشى بىر هايۋان ئىدى، ئۇ ئەل-جامائەتكە زور
25. جەۋرى-جاپا كەلتۇرگەن ئىدى. ئوغۇز خاقان بىر

26. باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ بۇ قىئاتنى ئوۋلىماقچى بولدى.
27. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋغا چىقتى.

(4)

28. نەيزە ئېلىپ، ئوق، يا ئېلىپ، يەنە قىلىچ ئېلىپ، قالقان ئېلىپ
29. ئاتلاندى. بىر بۇغا ئوۋلىدى، ئۇ، بۇ بۇغىنى
30. تالنىڭ چىۋىقى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
31. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە،
32. كوردىكى قىئات بۇغىنى ئېلىپ
33. كېتىپتۇ. ئۇ يەنە بىر ئېيىق ئوۋلاپ،
34. ئۇنى ئالتۇن بەلۋىغى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
35. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا
36. كەلگىنىدە، كوردىكى، قىئات ئېيىقنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

(5)

37. ئۇ (ھىلىقى) دەرەخنىڭ تۈۋىدە تۇرغىنىدا،
38. قىئات كېلىپ بېشىنى ئوغۇزنىڭ قالقىنىغا ئۇردى.
39. ئوغۇز نەيزىسىنى قىئاتنىڭ بېشىغا ئۇردى، ئۇنى
40. ئۆلتۈردى، قىلىچ بىلەن بېشىنى كەستى. ئۇنى ئېلىپ كەتتى،
41. ئۇ يەنە كەلگىنىدە كوردىكى، بىر شۇڭقار قىئاتنىڭ ئىچ-
باغرىنى
42. يەپ تۇرغان. ئۇ شۇڭقارنى ئوقيا

43. بىلەن ئۆلتۈردى، ئۇنىڭ بېشىنى كەستى. ئاندىن
44. كېيىن ئۇ ئېيتتىكى: "قاراڭ، مانا بۇ شۇڭقارنىڭ تۇرقى (بىر شۇڭقارنىڭ رەسمى سىزىلغان).
45. قىئات بۇغا يىدى، ئېيىق يىدى، ئۇ گەرچە تومۇردەك قاتتىق

(6)

46. بولسىمۇ نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈردى،
47. شۇڭقار قىئاتنى يىدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ،
48. ئوقيايىم ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈردى." سوزلەپ بولۇپ كېتىپ قالدى. مانا بۇ
49. قىئاتنىڭ تۇرقى (قىئاتنىڭ رەسمى سىزىلغان). كۈنلەرنىڭ بىرىدە
50. ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقىنىدا، (ئەتراپ)
51. قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر
52. كوك يورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق،
53. ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى.
54. ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا

(7)

55. بۇ يورۇقنىڭ ئىچىدە، بىر قىز
56. تەنها ئولتۇرغان.
57. ئۇ ساھىپ جامال بىر قىز ئىدى، ئۇنىڭ پىشانىسىدە چوغدەك

58. پاقــراق مېــڭى بولۇپ، خۇددى
59. تومۇر قوزۇقتا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى،
60. ئۇ كۆلسە تەڭرىمۇ كۆلەر ئىدى،
61. ئۇ يىغلىسا تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز خاقان
62. ئۇنى كورگىنىدە پۇتۇن بەدىنىنى تىتــرەك بېــسىپ ھوشــىدىن كەتتى،
63. ئۇنىڭغا كويۇپ قالدى، ئۇنى ئالدى.

(8)

64. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ياتتى، تىلىگىگە يەتتى.
65. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى، كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،
66. ئۇنىڭ كوزى يورىدى، ئۇچ ئوغۇل تۇغدى.
67. تۇنجىسىغا كۈن دەپ،
68. ئوتتۇرانجىسىغا ئاي دەپ، كەنجىسگە
69. يۇلتۇز دەپ ئات قويدى. بىر كۈنى
70. ئوغۇز خاقان ئوۋغا چىقتى.
71. ئالدىدىكى كولنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۇپ
72. دەرەخنى كوردى. بۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا،

(9)

73. بىر قىز تەنھا ئولتۇراتتى.
74. ئۇ ئىنتايىن ساھىپ جامال ئىدى، ئۇنىڭ

75. كوزى ئاسماندىنمۇ كوكرەك،
76. چېچى سۇ ئېقىمىدەك،
77. چىشى ئۇنچىدەك ئىدى. ئۇ شۇنداق
78. ساھىپ جامال قىز ئىدىكى، يەر- جاھاندىكى كىشلەر ئۇنى كورسە
79. "ئاھ، ئاھ، جاننى ئالىدىكەن" دەرلەر ئىدى. سۇت
80. قىمىزغا ئايلاندى. ئوغۇز خاقان
81. ئۇنى كورگىنىدە ھۇشىدىن كەتتى، يۈرۈگىگە

(10)

82. ئوت چۈشتى، ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى، ئۇنى ئالدى، ئۇنىڭ
بىلەن بىللە ياتتى،
83. تىلىگىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى.
84. كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،
85. ئۇ يەڭگىدى. ئۈچ ئوغۇل تۇغدى.
86. تۇنجىسىغا كوك،
87. ئوتتۇرانجىسىغا تاغ،
88. كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى.
89. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان چوڭ
90. توي بەردى، ئەل- جامائەتنى تەكلىپ قىلدى.

(11)

91. ئۇلار كېلىپ قاتناشتى. قىرىق شىرە،

92. قىرىق بەندۇك ياساتتى.
93. كوپچىلىك تۇرلۇك نازى ـ نىمەتنى يىيىشتى،
94. تۇرلۇك مەي ـ شاراپلار ئىچىشتى. تويدىن كېيىن،
95. ئوغۇز خاقان بەگلەرگە ۋە ئەل ـ جامائەتكە
96. يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دىدى:
97. "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان ، ئېلىڭلار
98. يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
99. كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران؛

(12)

100. تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا
101. يۇرۇشسۇن مال ـ ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
102. قوياش تۇغ بولسۇن،
103. ئاسمان قورغان." ئاندىن كېيىن، ئوغۇز
104. خاقان تەرەپكە يارلىق چىقاردى. مەكتۇپ يېزىپ
105. ئەلچىلەردىن ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە مۇنداق دىيىلگەن:
106. "مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن،
107. مەن پۈتۈن جاھاننىڭ خاقانى
108. بولۇشۇم كېرەك. مەن سىلەرنىڭ ماڭا بوي سۇنۇشىڭلارنى

(13)

109. سورايمەن. كىمكى مېنىڭ ئاغزىمغا

110. باقسا، مەن ئۇنىڭغا تارتۇق تارتىپ،
111. ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىمەن.
112. كىمكى ئاغزىمغا باقمىسا، غەزەپ بىلەن
113. لەشكەر تارتىپ،
114. ئۇنى ئۆزۈمگە دۈشمەن تۇتىمەن.
115. لەشكەرلىرىم ھەممىلا يەردە سىلەرنى يوقىتىدۇ“
116. بۇ چاغدا، ئوڭ تەرەپتە
117. ئالتۇن خاقان دىگەن بىر خاقان بار ئىدى. بۇ

(14)

118. ئالتۇن خاقان ئوغۇز خاقانغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
119. نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش،
120. نۇرغۇن ياقۇت، ئۈنچە ـ مەرۋايىتنى سوغا قىلىپ،
121. ئوغۇز خاقانغا بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئوغۇز خاقان
122. ئۇنىڭ ياخشى بەگلىرى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.
123. ئالتۇن خاقان بىلەن دوست بولدى.
124. سول تەرەپتە ئۇرۇم (رىم) دىگەن
125. بىر خاقان بار ئىدى. بۇ خاقاننىڭ
126. لەشكەرلىرى ۋە شەھەرلىرى نۇرغۇن ئىدى.

(15)

127. بۇ ئۇرۇم خاقان ئوغۇز

128. خاقاننىڭ يارلىغىنى قوبۇل

129. قىلمىدى، ئۇنى ھورمەتلەپ ئالدىغا بارمىدى

130. "بۇ سوزلەرگە پىسەن قىلمايمەن" دەپ يارلىققا بوي سۇنمىدى.

131. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقاننىڭ

132. غەزىۋى كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەسكەر چىقىرىشقا تەييارلاندى.

133. تۇغلىرىنى كوتىرىپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاتلاندى.

134. قىرىق كۇندىن كېيىن، مۇز تاغ دىگەن

135. تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى.

(16)

136. چىدىر تىكىپ، شۈك بولۇپ ئۇخلاشتى.

137. تاڭ سۈزۈلگەندە، ئوغۇز خاقاننىڭ

138. چىدىرىغا كۇندەك بىر يورۇق چۈشتى.

139. ئۇ يورۇق ئىچىدىن، كوك

140. تۈكلۈك، كوك يايلىلىق چوڭ

141. بىر ئەركەك بورى چىقتى. بۇ بورى ئوغۇز

142. خاقانغا مۇنداق دىدى:

143. "ھەي، ئوغۇز سەن

144. ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،

(17)

145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن."

146. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
147. چېدىرلىرىنى يىغىپ، ئاتلاندى.
148. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا
149. كوك تۇكلۇك، كوك يايىللىق
150. چوڭ بىر ئەركەك بورى
151. يول باشلاپ مېڭىۋاتقان، بۇنىڭ بىلەن
152. ئۇلار بورىنىڭ كەينىدىن
153. ئەگىشىپ ئىلگىرىلىدى.

(18)

154. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، كوك
155. تۇكلۇك، كوك يايىللىق بۇ چوڭ
156. ئەركەك بورى يولىدىن توختىدى. ئوغۇزمۇ لەشكەرلىرى
157. بىلەن بىرگە توختىدى. بۇ يەردە ئىتىل
158. دىگەن بىر دەريا بار ئىدى. ئىتىل دەرياسىنىڭ
159. قىرغىقىدىكى قارا تاغ باغرىدا
160. قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
161. ئىككى قوشۇن ئارىسىدا ناھايىتى كوپ
162. جىددى ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇش

(19)

163. ئەل ـ جامائەتنىڭ كوڭلىگە كوپ قايغۇ

164. سالدی. ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق بولدىكى،

165. ئىتىل دەرياسىنىڭ سۇيى

166. قىپ ـ قىزىل سىرغا ئايلاندى.

167. ئوغۇز خاقان يەڭدى،

168. ئۇرۇم خاقان قاچتى. ئوغۇز خاقان

169. ئۇرۇم خاقانىنىڭ خاقانلىغىنى ئالدى،

170. ئەل ـ جامائەتنى ئۆزىگە قاراتتى، نۇرغۇنلىغان جانسىز

171. ۋە جانلىق غەنىمەتلەر ئوغۇز خاقانىنىڭ

(20)

172. ئوردىسىغا كىردى. ئۇرۇم خاقانىنىڭ بىر

173. قېرىندىشى بولۇپ ئۇنىڭ ئىسمى ئۇرۇس بەگ ئىدى.

174. ئۇرۇس بەگ ئوغلىنى

175. تاغ بېشىغا جايلاشقان، ئەتراپى

176. چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان،

177. شەھەرنى قوغداشقا ئەۋەتتى. ھەمدە ئوغلىغا

178. "شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،

179. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك" دىدى.

180. ئوغۇز خاقان ئاشۇ شەھەرگە ئاتلاندى.

(21)

181. ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغلى ئوغۇز خاقانغا

182. نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش ئەكەلدى،
183. ھەمدە: "ئىخ، سەن مېنىڭ خاقانىمسەن!
184. ئاتام بۇ شەھەرنى ماڭا بەرگەن ھەمدە
185. شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
186. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك دېگەن.
187. ئەگەر ئاتام خاپا بولۇپ قالسا،
188. مېنىڭ ھالىم قانداق بولۇر؟
189. مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن.

(22)

190. بىزنىڭ بەختىمىز، سېنىڭ
191. بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇغىمىز،
192. سېنىڭ دەرىخىڭنىڭ ئۇرۇغىدىن،
193. تەڭرى ساڭا
194. پۈتۈن زېمىننى ئاتا قىلماقتا. مېنىڭ جىسمىم ۋە
195. بەختىم ساڭا مەنسۇپ. مەن ساڭا
196. تارتۇق تارتىپ تۇرۇپ، دوستلۇقتىن چىقمايمەن" دېدى.
197. ئوغۇز خاقانغا يىگىتنىڭ سوزى
198. ياقتى، شاتلىنىپ كۈلدى.

(23)

199. ھەمدە: "ماڭا كۆپ ئالتۇن تەقدىم قىپسەن،

200. شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن" دىدى.
201. شۇڭا ئۇنىڭغا "ساقلاپ" دەپ ئات قويىدى،
202. ئۇنىڭغا دوستلۇق قىلدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان
203. لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئىتىل دەرياسىغا كەلدى.
204. ئىتىل دەرياسى چوڭ بىر دەريا ئىدى.
205. ئوغۇز خاقان ئۇنى كورۇپ ئېيتتىكى:
206. "ئىتىلنىڭ سۇيىدىن قانداق ئوتەرمىز؟" لەشكەرلەر ئىچىدە
207. ئۇلۇس ئوردا بەگ دىگەن بىر ياخشى بەگ بار ئىدى.

(24)

208. ئۇ قابىلىيەتلىك ۋە ئەقىللىق ئادەم ئىدى.
209. ئۇ بەگ دەريا بويىدا نۇرغۇن تال - ياغاچلارنىڭ تۇرغانلىغىنى
210. كوردى، بۇنىڭ بىلەن ھىلقى بەگ......ئاشۇ ياغاچلار......
211. كەستى. ئۇنى سۇنىڭ ئۇستىدە لەيلىتىپ، ئوزلىرى ئۇنىڭ
ئۇستىگە چىقىپ ئىتىل دەرياسىدىن ئوتتى.
212. ئوغۇز خاقان شاتلىنىپ كۇلدى، ئېيتتىكى:
213. "ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
214. قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن."
215. ئۇلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.
216. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە ھىلقى كوك تۇكلۇك،

(25)

217. كوك ياىلىلىق ئەركەك بورىنى كوردى.

218. بۇ كوك بورى ئوغۇز خاقانغا ئېيتتىكى:

219. "ئوغۇز، ئەمدى لەشكەرلىرىڭنى باشلاپ بۇ يەردىن قوزغال.

220. سەن ئەل ـ جامائەت ۋە بەگلەرنى باشلاپ ماڭ،

221. مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن."

222. تاڭ ئاتقاندا، ئوغۇز خاقان ئەركەك

223. بورىنىڭ لەشكەرلىرى ئالدىدا،

224. يول باشلاپ كېتىپ بارغانلىقىنى كورۇپ شاتلاندى

225. ھەمدە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.

(26)

226. ئوغۇز خاقان بىر چىپار ئايغىر ئاتقا

227. مىنەتتى. ئۇ بۇ ئايغىرنى ئىنتايىن

228. ياخشى كورەتتى. يولدا بۇ ئايغىر كوزدىن

229. يوٗتتى. بۇ يەردە ئېگىز بىر تاغ بار ئىدى.

230. ئۇنىڭ ئۈستىدە توڭ ـ مۇزلار بار ئىدى.

231. ئۇنىڭ چوققىسىدا ئاپپاق قارلار بار ئىدى،

232. شۇڭا بۇ تاغ مۇز تاغ

233. دەپ ئاتىلاتتى. ئوغۇز خاقاننىڭ ئېتى

234. مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

(27)

236. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان ئۆزۈنىچە ئازاپ چەكتى.

AltunOq

236. لەشكەر ئىچىدە بەستلىك ۋە تەمبەل بىر ئەر بار ئىدى،
237. ئۇ ھېچنېمىدىن قورقماس باتۇر ئادەم ئىدى،
238. جەڭلەرنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بەرگەن ئادەم ئىدى.
239. بۇ ئادەم ئاتنى ئىزدىگىلى تاققا كىردى.
240. توققۇز كۈندىن كېيىن، ئوغۇز خاقانغا
241. ئايغىرنى ھازىر قىلدى. مۇز تاغ
242. ئىنتايىن سوغ بولغاچقا، بۇ بەگنىڭ پۈتۈن ئەت ـ جانىنى
243. قار ـ مۇز قاپلىغان ئىدى.

(28)

244. ئوغۇز خاقان خۇرسەن بولۇپ كۈلدى، ئېيتتىكى:
245. "ھەي، سەن بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
246. مەڭگۈلۈك ئىسمىڭ بولسۇن ساڭا قارلۇق." ھەمدە
247. ئۇنىڭغا نۇرغۇن دۇنيا تەقدىم قىلدى. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى.
248. ئۇ يولدا ئېگىز بىر ئۆينى كوردى،
249. بۇ ئۆينىڭ تېمى ئالتۇندىن، تۈڭلۈگى كۈمۈشتىن،
250. ئىشىگى تومۇردىن ياسالغان ئىدى.
251. ئىشىگى قۇلۇپلانغان بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى.
252. لەشكەر ئىچىدە بىر چىۋەر ئۇستام بار ئىدى.

(29)

253. ئۇنىڭ ئىسمى تومۇردۇ قاغۇل ئىدى.
254. ئوغۇز ئۇنىڭغا: "سەن بۇ يەردە قال،

255. ئشكنى ئاچ، ئشكنى ئاچقاندىن كېيىن
256. ئوردىىغا قايىتىپ بار" دەپ يارلىق چۈشەردى ھەمىدە ئۇنىڭغا قالاچ دەپ ئات قويدى.
257. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. بىر كۈنى كوك تۈكلۈك،
258. كوك يايلىلىق ئەركەك بورى يەنە يولدىن توختىدى.
259. ئوغۇز خاقانمۇ يولدىن توختاپ، چېدىرلىرىنى تىكتى.
260. بۇ تىرىلمغان تۈزلەڭلىك بىر يەر بولۇپ،
261. چۈرچىت دەپ ئاتىلاتتى.

(30)

262. ئۇنىڭ ئەل-جامائىتى كوپ، يەرلىرى كەڭ ئىدى.
263. بۇ يەردە يىلقىلار، پادا-كالىلار، ئالتۇن كۈمۈش،
264. ئۇنچە-مەرۋايىتلار كوپ ئىدى. چۈرچىت خاقان
265. ۋە ئەل-جامائىتى ئوغۇز خاقانغا قارشىلىق بىلدۈردى.
266. ئۇرۇش باشلاندى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىپ، قىلىچ
267. ئۇرۇشۇپ جەڭ قىلدى. ئوغۇز خاقان چۈرچىت
268. خاقانىنى يەڭدى، ئۇنىڭ بېشىنى
269. ئېلىپ ئولتۇردى. چۈرچىتنىڭ ئەل-جامائىتىنى
270. ئوز ئاغزىغا قاراتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن،

(31)

271. ئوغۇز خاقانىنىڭ لەشكەرلىرىگە، نوكەرلىرىگە ۋە

272. خەلقىگە شۇنداق كوپ غەنىمەتلەر چۈشتىكى،
273. ئۇنى توشۇشقا شۇنچىلا ئات، قېچىر، كالىلار
274. ئازلىق قىلدى. ئوغۇز خاقاننىڭ
275. لەشكىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چۇەر كىشى بار بولۇپ،
276. ئۇنىڭ ئىسمى بارماقلىق يوسۇن بىللىگ ئىدى.
277. بۇ چۇەر ئادەم بىر ئىگىز هارۋا ياسىدى. هارۋا ئۇستىگە
278. جانسىز غەنىمەتلەرنى قاچىلىدى، هارۋىنىڭ ئالدىغا
279. جانلىق غەنىمەتلەرنى قوشتى، ئۇلارغا هارۋىنى تارتقۇزدى.

(32)

280. نوكەرلەر، ئەل-جامائەت بۇنى كورۇپ
281. هەيران بولدى، ئۇلارمۇ هارۋا ياسىدى.
282. ئىگىز هارۋا ماڭغاندا "قانغا، قانغا" دىگەن ئاۋاز چىقاتتى،
283. شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا "قانغا" دەپ
284. ئات قويىدى. ئوغۇز خاقان قانغالارنى كورۇپ،
285. كۇلدى، ئېيتتىكى: "قانغا بىلەن جانسىز غەنىمەتنى
286. جانلىق غەنىمەت سورەپ ماڭىدىكەن.
287. ئىگىز هارۋىنى مەڭگۇ ئۇنىتۇپ قالماسلىق ئۇچۇن، قانغۇلۇق
288. ساڭا ئات بولسۇن." سوزىنى تۇگىتىپ يۇرۇپ كەتتى.

(33)

289. ئاندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە كوك تۇكلۇك، كوك يايلىلىق

290. ئەركەك بورى بىلەن بىللە سىندۇ، تاڭغۇت،
291. شاغام تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلىپ باردى.
292. كوپ ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلاردىن كېيىن،
293. ئۇ جايلارنى ئىشغال قىلدى ھەمدە ئۇ يەرلەرنى ئوز دولەت تېررىتورىيىسىگە قوشتى.
294. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
295. جەنۇپ تەرەپتە بارقان دىگەن
296. يەرنىڭ بارلىغىنى بىلىش كېرەك. ئۇ يەر
297. ناھايىتى مۇنبەت ۋە ئىسسىق يەر ئىكەن.

(34)

298. ئۇ يەردە ھايۋاناتلار ۋە قۇشلار كوپ ئىكەن،
299. ئالتۇن، كۇمۇش، بايلىق كوپ ئىكەن.
300. ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ چىرايى قاپ ـ قارا ئىكەن.
301. خاقانىنىڭ ئىسمى ماسار خاقان ئىكەن.
302. ئوغۇز خاقان شۇ جايغا ئاتلاندى.
303. ئىنتايىن قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
304. ئوغۇز خاقان يەڭدى، ماسار خاقان قاچتى.
305. ئوغۇز خاقان بۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ دوستلىرى
306. خۇرسەن بولدى، دۇشمەنلىرى زار

(35)

307. قاقشدى. ئوغۇز خاقان ئۇنى يەگگەندىن كېيىن،
308. پۇتمەس ـ تۈگۈمەس بايلىققا ۋە مال ـ چارۋىغا ئىگە بولدى
309. ھەمدە ئۇلارنى ئۆز ئېلىگە توشۇپ كەتتى.
310. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
311. كىشلەرگە بىلدۈرۈش كېرەك، ئوغۇز خاقاننىڭ
312. يېنىدا ئاق ساقاللىق، مۇز چاچلىق،
313. قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى.
314. ئۇ بىلەرمەن ۋە لىللا ۋەزىر ئىدى،
315. ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۈرۈك ئىدى.

(36)

316. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە
317. بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ كۈمۈش ئوق كوردى.
318. بۇ ئالتۇن يا كۈن چىقىشتىن تا كۈن پېتىشقىچە سوزۇلغان
319. ئىدى. ئۈچ كۈمۈش ئوقنىڭ ئۇچى
320. شىمالنى كورسىتىپ تۇراتتى.
321. ئويغۇدىن كېيىن، ئۇ چۈشىگە كەشكەنلىرىنى
322. ئوغۇز خاقانغا ئېيتىپ مۇنداق دىدى:
323. "ھەي، خاقانىم،
324. ساڭا ئۇزۇن ئۇمۇر يار بولسۇن،

(37)

325. ھەي خاقانىم، سىنىڭ ئەل ـ نىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن؛
326. كوك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
327. ئىشغال قىلغان يەرلىرىن ئۇرۇغىغا
328. بولۇپ بەرسۇن دەپ.» ئوغۇز خاقان ئۇلۇغ
329. تۇرۇكىنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن خۇرسەن بولدى
330. ھەمدە: «ئېيتقىنىڭ كەلسۇن» دىدى.
331. ئىككىنچى كۇنى تاڭ ئاتقاندا، بالىلىرىنى
332. چاقىرىپ كەلتۇرۇپ ئېيتتىكى: «ھەي (ئوغۇللىرىم)
333. ئوۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۇچۇن،

(38)

334. ئوۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ. كۇن،
335. ئاي، يۇلتۇز، ئۇچىڭلار تاڭ ئاتار تەرەپكە بىرىڭلار.
336. ئاسمان، تاغ، دىڭىز ئۇچىڭلار تۇن قاراڭغۇسى
337. تەرەپكە بىرىڭلار.» بۇنىڭ بىلەن
338. ئۇچەيلەن تاڭ ئاتار تەرەپكە،
339. قالغان ئۇچى تۇن قاراڭغۇسى تەرەپكە كەتتى، كۇن، ئاي،
340. يۇلتۇز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىدى ھەمدە
341. يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى،
342. شۇنداقلا ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

(39)

343. ئوغۇز خاقان شاتلاندى ھەمدە

344. ئالتۇن يانى ئۈچ بولەككە بولدى ۋە ئېيتـتىكى:

345. "ھەي، ئاكىلار، بۇ يا سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،

346. سىلەر ياغا ئوخشاش ئوقنى كوككىچە ئېتىڭلار."

347. يەنە شۇندىن كېيىن، ئاسمان، تاغ

348. ۋە دېڭىز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىغانـدىن كېيىن،

349. يولدىن ئۈچ كۈمۈش ئوق تېپىۋالـدى ھەمدە

350. ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

351. ئوغۇز خاقان شاتلاندى

(40)

352. ھەمدە ئوقلارنى ئۈچىگە بولۇپ بەردى، ئېيتتىكى:

353. "ھەي، ئىنىلەر، بۇ ئوق سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،

354. يا ئوقنى توغرىلايدۇ. سىلەر ئوققا ئوخشاش

355. (ياغا بوي سۇنۇڭلار)." شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان

356. چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى.

357. نوكەرلىرىنى، ئەل-جامائەتنى چاقىرتتى، ئۇلار كېلىپ

358. بامەسلىھەت ئولتۇرۇشتى. ئوغۇز خاقان

359. چوڭ چېدىردا......

360......(ئوڭ تەرىپىگە)،

(41)

361. قىرىق غۇلاچلىق ئۈزۈن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى،
362. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى.
363. ئۇنىڭ تۈۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول
364. تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق ئۈزۈن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى.
365. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈمۈش توخۇنى ئاستى،
366. تۈۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى.
367. ئوڭ تەرەپتە بوزۇقلار ئولتۇردى،
368. سول تەرەپتە ئۈچ ئوقلار ئولتۇردى.
369. قىرىق كېچە-كۈندۈز توي بولدى،

(42)

370. ئىچىشتى، يېيىشتى، خۇرسەن بولۇشتى. شۇندىن كېيىن،
371. ئوغۇز خاقان ئوغۇللىرىغا يۇرتنى ئۈلەشتۈرۈپ بەردى،
372. ئېيتتىكى: "ھەي، ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
373. كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم. يا بىلەن كوپ ئوق
ئاتتىم، ئايغىر بىلەن
374. كوپ يوللارنى كەزدىم. دۈشمەنلەرنى زار يىغلىتىپ، دوستلارنى
375. شات ئەيلەتتىم. تەڭرى ئالدىدا مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلدىم.
376. ئەمدى يۇرتنى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن."..............
377. ....
378. ....

ئىزاھلار

ئىزاھات قىسمىدا قوللىنىلغان قىسقارتىلغان سوز ۋە بەلگىلەر تۆۋەندىكىچە:

DTS: Drevne Tyurkskiy Slowar, Lenin'grad,

1969، (قەدىمقى تۈركىي تىل لۇغىتى)

AG:Alttürkische Grammatik, Leipzig,

1950. (قەدىمقى تۈركىي تىل گىراماتىكىسى)

< : ......دىن كەلگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

> : ......غا ئۆزگەرگەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ.

= : تەڭلىك بەلگىسى.

~: ئوخشاش دىگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

1. bolsunoqīl: "-bol" دىگەن پېئىلدىن كەلگەن بولۇپ، پېئىلنىڭ III شەخس بۇيرۇق راي شەكلىنىڭ كەينىگە II شەخس بۇيرۇق راي قوشۇمچىسى -oqīl نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن. مۇنداق قوشما شەكىل «ئوغۇز داستانى»دىلا كورۈلىدۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر تىل-يېزىغىدىكى باشقا يادىكارلىقلاردا كورۈلمەيدۇ.

1. angaqu (تۇرۇق، چىراي): -anga (سىزماق، تۇرقىنى سىزماق) دىگەن پېئىلدىن كەلگەن. بۇ پېئىل ang (تۇرۇق، چىراي)

دىگەن ئىسىمغا پېيىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "a-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

3. kənə (يەنە): ھازىرقى زامان تۈرك تىلىدىكى "gənə (يەنە)" گە سېلىشتۇرۇڭ.

3. ay ka(ɑa)n: شېرباخ ئەپەندىنىڭ پىكرىچە (تەپسىلاتى 244 ـ قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتا) ئوغۇزنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى، ئۇ "aykan" دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمقى ئۇيغۇرلاردىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش ئاياللارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە "خان"نى قوشۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇ نۇقتا قەدىمقى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ خېلى يۇقۇرى ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ شۇنداقلا ئانىلىق جامائەدىن ئاتىلىق جامائەگە ئوتۇشتىكى ئىجتىمائى باسقۇچنىڭ قالدۇغى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

4. kəzï yarï- (كوزى يورىماق): ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "كوزى يۇرىماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

4. boda-: "bod (بوي)" دىگەن ئىسىمغا پېيىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "a-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭمۇ "كوزى يورىماق" دىگەن مەنىسى بار. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "بويىماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

5. ənglüki qïraɑï (رەڭگى ـ روھى): "ənglük qïraɑï" قوش سوز بولۇپ، ئالدىنقىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز، كېيىنكىسى پارسچە سوز ("چىراي"دىن كەلگەن). «ئوغۇز داستانى»دا بىر قانچە ئورۇندا "suɑï"، "qïraɑï"قاتارلىق ئالاھىدە شەكىللەر ئادەتتە قوللىنىدىغان "qiray، süyi" نىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. بۇ بىر خىل دىئالېكتنىڭ ئىنكاسىمۇ ـ قاندا؟

AltunOq

6. atax (ئوت): پارس تىلىدىن كىرگەن.

9. nəpsiki: «خوجو سوزلۇگى» (توۋەندە قىسقارتىلىپ «سوز-لۇك» دەپ ئاتىلىدۇ)نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە "نىۋاسكى" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 神—shen (ئىلاھ) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز سانسكرىت تىلىدىكى "naivâsik"دىن كەلگەن.

9. oqquz: هازىرقى قازاق تىلىدىكى "uwuz"غا سىلىشتۇرۇڭ.

10. yig (خام): «سوزلۇك»نىڭ يىمەكلىكلەر بولۇمىدىكى "yik — خام" ۋە هازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "yiki — خام"غا سىلىشتۇرۇڭ.

10. sürmə — شاراپ: بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەئى ئېنىق ئەمەس. پېللىئوت ئۇنى "بوز" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

12. ud — بۇقا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەردىكى سوز ئاخىرقى بوغۇمىدا كەلگەن "d" هازىرقى تىلدا "y"غائوزگەرگەن، ud>ئۇي.

13. yaqïr — مورە: هازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jawer — مورە"گە سىلىشتۇرۇڭ.

13. kix: «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 貂鼠—diaoshu (قارا بۇلغۇن). دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

13. kik: قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا ئومۇمەن "كىيىك" دەپ يېزىلىدۇ. «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بولۇمىدە "كىيىك" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 兽—shou (هايۋان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

20. mürən — دەريا: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن، دەريا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "əküz" ياكى "əgüz" دېيىلىدۇ.

20. بۇ قۇردا كوپلۇك قوشۇمچە"-lar،-lər" سۇپەتداشنىڭ كەينىگە قوشۇلغان، بۇ بىر قەدەر پەۋقۇلئاددە ئەھۋال. مۇنتىزىم گىراماتىكا

بويىچە بولغاندا "كەلگەن كىيىكلەر"، "ئۇچقان قۇشلار" بولۇشى كېرەك.

22. kïat (؟) — تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋان: بۇ سوز قولىيازمىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدا خىلمۇ-خىل يېزىلغان، بۇ كوچۈرگۈچىنىڭمۇ بۇ سوزنىڭ توغرا ئىملاسىنى بىلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. «سوز-لۈك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بولۇمىدە "kad(kat)" سوزى خەنزۇچىغا 麒麟—qilin دەپ تەرجىمە قىلىنغان. 49-قۇردا مۇشۇ سوزنىڭ كەينىگە سىزىلغان تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋاننىڭ سۈرىتىگە ئاساسەن، بىز ۋاقىتىنچە ئۇنى تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋان دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. بۇ سوزنىڭ چىڭگىزخان ئۇرۇغى بولغان قىئات قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋىتى بارمۇ-يوق؟

23. əlkün — خەلق: ئالدىنقى سوز تۈركىي تىلغا خاس سوز، كېيىنكىسى مۇڭغۇلچە سوز بولۇپ "ئادەم" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ قوش سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "il budun — ئەل — جامائەت، خەلق"قە باراۋەر.

24. bərkə əmgə(k) — ئازاپ، جاپا: بۇ قوش سوز بولۇپ، ئال-دىنقىسى موڭغۇلچە سوز («سوزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك ئىشلى-تىلىدىغان سوزلەر بولۇمىدىكى "bərə—kiyin" سوزىگە سېلىشتۇرۇڭ)، كېيىنكىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، توغرا يېزىلىشى "əmgək — جاپا". بۇ يەردە «سوزلۈك»تىكىگە ئوخشاش "əmgə" دەپ يېزىلىپ، سوز ئاخىرىدىكى "k" هەرپى چۈشۈرۈپ قويۇلغان.

25. Ooquz hakan: بۇ ئىسمنى "ئوغۇز قان (ئوغۇزخان)" دەپمۇ ئوقۇشقا بولىدۇ (243-قۇرغا تەپسىلى ئىزاھ بېرىلىدۇ). ئوغۇز — مەشھۇر بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. بۇ نام ئەڭ بۇرۇن تۈرك

خانلىغى دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستىدە كورۈلىدۇ. ئۇنىڭدا ئومۇمەن "توققۇز ئوغۇز—توققۇز ئوغۇز" دەپ يېزىلغان. توققۇز ئوغۇز تۈرك خانلىغى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق قەبىلىنىڭ بىرى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بەزى ئالىملار مىلادىنىڭ دەسلىۋىدە خەنزۇچە تارىخنامىلاردا كورۈلگەن "乌纥—wuhe, 乌获—wuhuo"نى مۇشۇ قەبىلە نامىنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى دەپ ھېساپلىغان ئىدى (مەسىلەن، *V. Thomsen: Inscription de l'orkhon déchiffrées. 1896. p. 148*). فرانسىيىلىك خامىلتوننىڭ يېقىنقى تەتقىقاتلىرىغا ئاساسەن، ئوغۇز قەبىلىسى ئەڭ بۇرۇن دىگەندە 7 ـ ئەسىر ئەتراپىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، توققۇز ئوغۇزدىن كەلگەن. كېيىنكىسى بولسا، "توققۇز ئوغۇش" تىن كەلگەن (تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىشىشى مۇناسىۋىتىدىن ئىككىنچى سوزنىڭ ئاخىرىدىكى "x" بىرىنچى سوزنىڭ ئاخىرىدىكى "z" نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ "z"غا ئايلانغان. مەسىلەن: "ḳaroqadī alḳadī > karoqadī arkadī—" ("تىللىماق، قاغىماق" قاتارلىقلار). 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، بۇ قەبىلىنىڭ بىر قىسمى بالقاش كولى بىلەن كاسپىي دېڭىز ئارىلىغىدىكى رايونغا بارغان، 10 ـ ، 11 ـ ئەسىرلەردە سېلجۇق تۈرك-لەرنىڭ كوتىرىلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، بۇ قەبىلە ئىران ئېگىزلىگى ۋە كىچىك ئاسىياغا بارغان. مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇ "غۇز" دەپ خاتىرىلەنگەن.

25—26. əriz ḳaqaz: «سوزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە "əriz ḳaqaz" دەپ يېزىلىپ خەنزۇچىغا 慷慨—kangkai (مەرت، مەردانە) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بىز كونىتېكىستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "باتۇر، يۈرەكلىك" دەپ

تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق.

27. jïda ــــ نەيزە: موڭغۇل تىلىدىكى "jida"دىن كەلگەن، "نەيزە" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "süngü" دېيىلىدۇ.

28. kalkan ــ قالقان: بۇ سۆز «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك (تۈركىي تىللار لۇغىتى)»، 1 ـ توم، 441 ـ بەت قاتارلىق جايلاردا كۆرۈلىدۇ (تۈركچە نۇسخىسى، توۋەندىكىلىرىمۇ شۇنداق). بۇ سۆز «سۆزلۈك»تىمۇ كۆرۈلىدۇ.

32. kim : بۇ يەردە "kim" باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەن، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ki"گە يېقىن كېلىدۇ، لېكىن ئىككىسىنىڭ مەنىسى ئوخشاش ئەمەس.

33. xungkar : بۇ سۆز «سۆزلۈك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە خەنزۇچىغا 海青 – hayqing دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

44ــ48: بۇ جايدا تېكىستتىكى مەزمۇن بىلەن رەسىم بىر بىرىگە قارشى بولۇپ قالغان. ئالدىدا قىئات بۇغا ۋە ئېيىقنى يەۋەتتى دېيىلگەن. شۇڭا 44 ـ قۇردىكىنى kïatnïng ang(a)oqusï (ئاستىغا قىئاتنىڭ رەسىمى سىزىلغان)، 48 ـ قۇردىكىنى xungkarnung ang(a)oqusi (ئاستىغا قۇشنىڭ رەسىمى سىزىلغان) قىلىپ ئۆزگەر-تىش كېرەك.

47. y(ə)l ــــ شامال: بانگ بۇ سۆزنى "y(ə)z ــــ سېرىق مىس" دەپ تەرجىمە قىلغان. كونتېكىستقا ئاساسەن ئۇنى "شامال" دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك. ئەسلى نۇسخىسىدا "l" ھەرپىنىڭ كەينىدىن ئۈستىگە تارتىلغان سىزىقى كەم يېزىلىپ قالغان، نەتىجىدە "y(ə)s" بولۇپ قالغان ("yəz" دەپ ئوقۇلىدۇ).

52. aya(n) : بۇ سۆز شېرباخ نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىدا

شۇنداق ئۇرۇپ يېزىلغان. بانگ ئۇنى "a" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە ئۇنى ئۇشۇقچە يېزىلىپ قالغان دەپ قارايدۇ (بانگ نەشرگە تەيـ ـيارلىغان نۇسخىنىڭ 52—53 ـ قۇرىغا بەرگەن ئىزاھىغا قاراڭ).

53. kuoquloquluoq : كونتېكستقا ئاساسەن، بۇ سوزنىڭ مەنىسى "يورۇق". مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

54. altun kozuk: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "تومۇر قوزۇق — شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزى" ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تېمىر قازىق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

60. tol boquz bol- — بويىدا قالماق: "tol" ئەسلىدە "ياشماللار"دىگەن مەنىسىنى بېرەتتى، بۇ يەردە "بوغاز" بىلەن بىرلىكتە قوشما سوز بولۇپ كەلگەن.

71. al: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئاست"، "ئالدى تەرەپ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ سوزنى پېللىئوت "alïsdïn" — بۇ يەردىن" دەپ ئوقويدۇ.

72. kabuqak : بۇ "قابۇق = قاۋۇق — بوشلۇق، كاۋاك، كۇلۇڭ" نىڭ كىچىكلىتىش شەكلى، يەنى kabuqak<kabuk + qak (تۇپ سوزدىكى "k" چۈشۈپ قالغان).

76. usuoq : بۇ جايدىكى كونتېكست بويىچە بۇ سوز "سۇ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، ئۇ موڭغۇل تىلىدىكى "usu(n) — سۇ" بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "suw — سۇ"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئالاھىدە شەكىل. بانگ "usuoq"نى "ياڭزا، چىراي" دەپ ئىزاھـ ـلايدۇ.

79. süttan kumuz bol- : سوزمۇ سوز تەرجىمە قىلغاندا "سۈت قىمىزغا ئايلاندى" بولىدۇ. بۇ جايدا ئۇچىشتىش ئورنىدا قوللىنىلغان

بولۇپ، كىشلەرنىڭ مەپتۇنلۇق ھالىتى تەسۋىرلەنگەن.

90 ــ 91. "jarlïk~ yarlïk": jarlïk jarla- "بۇيرۇق چىقارماق" دېگەن مەنىدە. "jarla-"بۇ يەردە "ئىپلان قىلماق، چاقىرماق" مەنىسىدە كەلگەن. لېكىن كېيىنكى بىر قانچە ئورۇندا (352 ـ قۇر، 358 ـ قۇرلاردا) "چاقىرىش، يىغىش" مەنىسىدە كەلگەن.

91. xirə ــ جوزا: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ قورال ـ جابدۇق بولۇمىدە كورۇلىدۇ. ئۇ موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن.

92. bəndəng : خەنزۇ تىلىدىكى bəndeng—板凳 (بەندۇڭ) دىن كىرگەن. بۇ سوزمۇ «سوزلۇك»نىڭ قورال ـ جابدۇق بولۇمىدە كورۇلىدۇ.

92. qaptur-: "qap- = yap- ــ ياسىماق" دېگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "-tur" بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى.

93. qubuyan: بۇ سوزنى كونتېكستتا ئاساسەن ھازىرچە "نازى ـ نىمەت" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. «سوزلۇك»نىڭ يىمەكلىكلەر بولۇمىدە "qïbïyan" دەپ يېزىلىپ 滋味—ziwei (تەم) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

94. ax(a)- ــ تاماق يېمەك: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "asa- ــ چوڭ ـ چوڭ يېمەك"كە سېلىشتۇرۇڭ.

97. alalïng ــ ئالايلى: "al-" دېگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىنىڭ I شەخس، كوپلۇك شەكلى قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى. باشقا قەدىمقى يازما يادىكارلىقلاردا كوپىنچە "alalïm" شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

99. buyan ــ بەخت: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلاردا "ساۋاپ" مەنىسىدە ئۇچرايدۇ. ئۇ

سانسكرىت تىلىدىكى "punya" دىن كەلگەن.

99. uran — جەڭگىۋار شوئار: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "uran kəter- — شوئار تولا-"غا سېلىشتۇرۇڭ.

101. taluy — دېڭىز: «سوزلۇك»نىڭ جۇغراپىيە بولۇمىدە ئۇنى 海—hay (دېڭىز) دەپ تەرجىمە قىلىغان. موڭغۇل تىلىدىكى "dalay — دېڭىز"غا سېلىشتۇرۇڭ.

102. kurïkan — چىدىر، قازاق ئوي: بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 起营—qiying دىگەن سوز قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "türiyən tür-" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

103. sarï — تەرەپ: «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن-تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 四方—sifang دىگەن سوز "tərt sarï" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

104. jumxa- — تەقدىم قىلماق، ئەۋەتمەك: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلى "yumxa-". ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jumsa- — ئەۋەتمەك"كە سېلىشتۇرۇڭ.

104. bildürgülük — پەرمان، ئۇقتۇرۇش: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئەدەبىيات ۋە تارىخ بولۇمىدە، خەنزۇچىغا 敕书—chishu (پەرمان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

108. bax qalun- — باش ئۇرماق، سەجدە قىلماق: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى 叩头—kóutóu (باش ئۇرماق) "bax qal(ïstï)" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

109. tiləpmən turur: توغرا شەكلى "tiləp turur mən" —

تەلەپ قىلىمەن، قىلغىم كېلىپ تۇرىدۇ".

111. tartïq tat- — تارتۇق تارتماق: ھازىرقى زامان قازاق تىلى-دىكى "تارتۇ تارت — سوغا قىلماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

112. qïmat(~qamat)qak- — غەزەپلەنمەك، ئاچچىغى كەلمەك: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى 怒 — nu (غەزەپ) سوزى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "qïmat" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز موڭغۇلچىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.

114. taqurak — تېز: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 快去 — kuaiqu (تېز بارماق) قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "tawrak barqïn" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

116. altun kaqan — ئالتۇن خاقان: بۇ يەردە ئېلىمىزنىڭ جىن سۇلالىسى (مىلادى 1115 — 1234 ـ يىللار)نى قۇرغان Nüzhen خاقان كوزدە تۇتۇلىدۇ.

119. tәlim — كوپ: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سوز دائىم "ئوكۇش — كوپ" بىلەن بىرگە "ئوكۇش تەلىم" قىلىپ قوللىنىلىدۇ.

120. kïz — ئاز ئۇچرايدىغان: «قۇتادغۇ بىلىگ» (بەخت كەلتۇرگۇچى بىلىم) (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا)، 3628 ـ مىسرا (83 ـ بەت)دا "yakut tәg kïz ol — ئۇ ئاز ئۇچرايدىغان ياقۇت" دىگەن جۇملە ئۇچرايدۇ.

120. yakut tax — ياقۇت: «سوزلۇك»نىڭ ئۇنچە ـ مەرۋايىت بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 鸦鹘石 — yagu shi دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

120. ərdəni —گوھەر: سانسكرىت تىلىدىكى "ratna" دىن كەل-
گەن.

121. -soyurka: بۇ سوز «سوزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك
قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىغا "赏赐—shangci (ئىنئام
قىلماق، ھەدىيە قىلماق" دەپ تەرجىمە قىلىنىغان. باشقا قەدىمقى
يادىكارلىقتا بۇ سوز ئومۇمەن يۇقۇرىنىڭ تۆۋەنگە قىلغان "ھەدىيە"سى-
نى كورسىتىدۇ. بۇ يەردە بۇ سوزنىڭ قوللىنىشى ئالاھىدىرەك. بۇ
موڭغۇلچىدىن قوبۇل قىلىنغان سوز بولۇشى مۇمكىن.

122. bə(l)gü —بەلگە، نىشان: بۇ سوزنى بانگ "bi(r)gü"
دەپ ئوقۇپ، "سوغۇلۇق" دەپ تەرجىمە قىلغان. شېرباخ ئۇنى "begü"
دەپ ئوقۇپ "چەۋەنداز" دەپ تەرجىمە قىلغان، بۇنىڭ ئاساسى
يوق.

124. qong~jong —سول: موڭغۇل تىلىدىن كەلگەن.
"jungoqar —جۇڭغار (ئەسلى "سول قول، سول قىسىم" دىگەن
مەنىدە).

124. urum: بۇ يەردە شەرقىي رىمنى كورسىتىدۇ.

128. kataoqaoqu barmas —بوي سۇنمايلىق: گىراماتىكىلىق
قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا، "بارماس"نىڭ ئالدىدىكى بېرىش
كېلىش قوشۇمچىسى "غا" چۈشۈپ قالغان. :kataoqla-~katïoqla-
"بىرلەشمەك، قېتىلماق" مەنىسىدە. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا
"-tartïoqlan —تىرىشماق، كۈچ چىقارماق" دىگەن سوز كوپ ئۇچ-
رايدۇ. "kataoqlaoqu" نىڭ بۇ سوز بىلەن مۇناسىۋىتى باردەك
قىلىدۇ.

131—132. -qïmat at: بۇ سوزنىڭ مەنىسى 112 ـ قۇردىكى

"qamat qak-—غەزەپلەنمەك" بىلەن ئوخشاش.

134. muz taq: ھازىرمۇ مۇزتاغ دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ كوئىنلۇن تېغىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 7546 مېتىر ئېگىز.

136. xük—شۇك، تېچ، جىم: AG. 336-بەتكە قاراڭ.

uyu-—ئۇخلىماق: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "udi~udu—ئۇخلىماق"تىن كەلگەن.

143—146. بۇ يەردىكى جۈملە 15 بوغۇمدىن تەشكىل تاپقان ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Ay ay oqluz, urum üstigə sən atlar bolasən,

Ay ay oqluz tapuqlunglarqa mən yürür bolamən.

ھەي، ئوغۇز سەن ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،

مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن.

145. tapuk: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "uduk tapik" "ھورمەتلەش" دېگەن مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 侍奉—cipeng (ھورمەتلەش) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapik uduk" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن-تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 前—qian (ئالدى) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapukinda" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ بۇ يەردىكى مەنىسى «سوزلۇك»تە ئىزاھلانغان كېيىنكى مەنىسىگە ئوخشايدۇ.

147. türtür: "tür-—يىغماق، تۇرمەك" دېگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "tür-" بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى.

153. katïqla- ياكى kataqla-: بۇ يەردە "ئەگەشمەك" دىگەن مەنىدە كەلگەن.

157. itil mürən: "ئىتىل" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ۋولگا دەرياسىنى كورسىتىدۇ. "mürən" موڭغۇلچە سوز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "əgüz~ügüz ــ دەريا"غا باراۋەر.

158. kïdïq<kuduq : "چەت، قاش" دىگەن مەنىگە ئىگە (AG، 328 ـ بەت).

162 ــ 164. بۇ جايدىكى جۇملە ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيىداش ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Qəriklərning aralarïda kəp təlim boldï uruxqu,
Əlgünlərning kəngülləridə kəp təlim boldï kayqu.

ئىككى قوشۇننىڭ ئارىسىدا ناھايىتى كوپ جىددى ئۇرۇش بولدى،
ئۇرۇش ئەل ـ جامائەتنىڭ كوڭلىگە كوپ قايغۇ سالدى،

166. sip singir: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئۇنىچە ـ مەرۋايىت بولۇمىدە خەنزۇچىغا 朱砂—zhusha (سىر، سىماپ سولفات مەدىنى) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز پارس تىلىدىكى "simxigər" دىگەن سوزدىن كەلگەن (پېللىئوتنىڭ «توڭباۋ»نىڭ XXIV توم، 253 ــ 255 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىغا قاراڭ).

171 ــ 172. elüg barqu, tirig barqu: ئالدىنقىسى ئادەتتىكى ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى كورسىتىدۇ، كېيىنكىسى مەخسۇس ئەسىرلەرنى كورسىتىدۇ.

173. urus~orus: قەدىمقى رۇسلارنى كورسىتىدۇ.

175. tərəng~tiring mürən: "چوڭقۇر دەريا" دېگەن مەنىدە. گېرمانىيىلىك ماركۋئارت بۇ سوز بۇ يەردە دىنىپېر دەرياسىنى كورسە- تىدۇ دەپ ھېساپلايدۇ (Über das Volkskum der komanen بېر- لىن، 1914. S. 145).

176. baluk ـــ شەھەر: باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلى- رىدا ئۇمۇمەن "balïk" دەپ يېزىلىدۇ.

177. (baluknï) kataqla- ـــ شەھەرنى قوغدىماق: بۇ يەردىكى كونتېكستقا قارىغاندا، ئۇ "قوغدانماق، مۇداپىەلەنمەك" دېگە مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدىكى "-tamqanï kadaqla" (خەنزۇچىغا 掌印—zhangyin "تامغا تۇتماق" دەپ تەرجىمە قىلىنغان)غا سېلىشتۇرۇڭ.

168. tap: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئارزۇ، ئۇمىت، ئوي" دېگەن مەنىگە ئىگە (AG.337 ـ بەت).

188 ـــ 189. səndin jarlïk baqluq bəllüg bolamən: بۇ جۈملىنى بىز بانگىنىڭ پىكرى بويىچە "مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن" دەپ تەرجىمە قىلدۇق. رادلوف ۋە شېرباخ "səndən jarluk bayluk billük biləmən" ئەپەندى بۇ جۈملىنى دەپ ئوقۇپ يېزىپ "مەن سەندىن ھوقۇقنى، بايلىقنى ۋە ئەقىل ـ پاراسەتكە ئىگە بولىمەن" دەپ تەرجىمە قىلدۇ.

199 ـــ 200. بۇ جايدىكى جۈملە 8 بوغۇملۇق، ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيىداش، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھېساپلىنىدۇ.

Məngə kəp altun yumxapsən,
Baluknï yahxï saklapsən.

ماڭا كوپ ئالتۇن سوغا قىپسەن،
شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن.

200. saklap: بۇ سۆز ئەرەبچە ”sakâliba“ (سىلاۋيان)“نىڭ كوپلۇك شەكلى (سلاۋيانلار).

203—204. بۇ يەردىكى تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سوزلەر كونا تېكستىقائاساسەن قوشۇلغان سوزلەردۇر.

207. uluoq ordu bəg: ئۇلۇغ ئوردا بەگ.

208—211. بۇ ئورۇندىكى كەم سوزلەر ئەسلىي نۇسخىسىدىمۇ كەم.

213. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 8 بوغۇملۇق، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھىساپلىنىدۇ:

Ay ay, sən munda bəg bolung,
Kïpqak dəgən sən bəg bolung.

ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن.

214. kïpqak — قىپچاق: قىپچاق تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئاتاغلىق بىر قەبىلە. مىلادى 9 ـ ئەسىردىلا، بۇ قەبىلىنىڭ نامى ئىسلام تارىخلىرىدا كورۇلىدۇ. موڭغۇل دەۋرىدە، ئۇلار ئالتۇن ئوردا خانلىغىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق ئاھالە ئىدى، ئۇ شۇنداقلا ھازىرقى قازاق مىللىتىنىڭ ئەجداتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭلاشقا مۇسۇلمان ئەسەرلىرىدە ھازىرقى قازاقستان ”'دەشتى قىپچاق' ياكى 'دالايى قىپچاق'“ دىيىلىدۇ. «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۈرك

(تۈركلەردىن باشقىلارنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) قەبىلىلىرىنىڭ نامى ئالاھىدە ۋەقەلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈلىدۇ ھەمدە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن سوز مەنبەسىگە دائىر بىلىملەر بويىچە ئىزاھلىنىدۇ. بۇ ئورۇندا كەم سوزلەر بولغاچقا، قىپچاق دىگەن بۇ نامغا بېرىلگەن ئىزاھ ئانچە ئېنىق ئەمەس. ئابۇل ھاجىنىڭ كىتاۋىدا ئوغۇز خاقان ھىكايىسىدىن ئېلىنغان ئۈزۈندىدە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇز خاقانىنىڭ بىر ئەمەلدارى ئۇرۇش جەريانىدا ئولۇپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ لەشكەرلىرىگە ئەگىشىپ كېتىپ بارغان خوتۇنى دالىدىكى بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدا تۇرۇپ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ. كىشىلەر بۇ ئەھۋالنى ئوغۇز خاقانغا ئېيتىدۇ. تۈركىي تىلدا دەرەخنىڭ كاۋىكى قىپچاق دىيىلگەچكە، خاقان بۇ ئوغۇلغا قىپچاق دەپ ئات قويىدۇ ۋاھاكازا (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىدىن ئېلىندى، Das Kudatku Bilik، 1891، 5. XXXIII تە بېسىلغان).

221. -kərgur —كورسەتمەك: "-kər" دىگەن پېئىلنىڭ مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىسى "-gür" بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "-kərsət"كە تەڭ كېلىدۇ.

226. qokurdïn —چىپار: "-dïn" سۈپەت ياسىغۇچى قۇشۇمچە، مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "taqtïn" "شىمالىي تەرەپنىڭ" (ئەسلى مەنىسى "تاغ تەرەپنىڭ") دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، "tərttin" "تۆتىلىك، تۆتىنىڭ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، ۋاھاكازا. شېرباخ ئەپەندى بۇ سوزنى "qokur tan" دەپ ئوقۇپ، "tan" نى پارس تىلىدىكى "tən" دەپ ھىساپلايدۇ.

227. qok —كوپ، جىق؛ بەك: بۇ سوز تۈركىي تىلنىڭ غەربىي جەنۇپ دىئالېكتلىرىدا (مەسىلەن، تۈرك تىلىدا) قوللىنىلىدۇ، ئۇنىڭ

مەنىسى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "جىق" بىلەن ئوخشاش.

235. kəzdin yitü kaqtï ــ كوزدىن غايىپ بولدى: "-yit" دېگەن پېئىلنىڭ "غايىپ بولماق، يوقالماق" دېگەن مەنىسى بار.

235. kəp qaqil əmgək qəkip turdï ــ (ئوغۇزخان) كوپ ئازاپ چەكتى: بۇ سوزلەرنى بانگ "kəp qïqay əmgək......" دەپ ئوقۇيدۇ. "qïqay" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "بەختسىز"، "يوقسۇل" دېگەن مەنىگە ئىگە.

237. qalang bulangdïn korkmas ــ ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان: "qalang bulang"نى "jalang bulang" (< يالاڭ بۇلاڭ؟)" دەپمۇ ئورۇپ يېزىپ، ئۇنى "qalang bulang"غا ئاھاڭداش سوز دەپ قاراشقان بولىدۇ.

238. onga: بۇ سوزنى كونتېكستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "چېنىقىشتىن ئوتكەن" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. 13 ــ 14 ـ ئەسىردە كىتاپ بولۇپ چىققان «ئىبنۇ ـ مۇخېننا لۇغاتى»دا بۇ سوز "لىللا، تۇز كوڭۇل" دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ (تۇركىيىلىك ئاپتۇللاخ باتتال نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا، 1934 ـ يىل، 53 ـ بەت). بۇ سوز هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوڭاي" دېگەن سوز بىلەن مەنبەداشمۇ، قانداق؟

243. kaqar ــ قار: «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۇركىي سوزلەر، مەسىلەن، "kar ــ قار"، "katïr ــ كېچىر"، " xam ــ سۇرىيە" قاتارلىقلار "kaqar, kaqatïr, xaqam" قىلىپ يېزىلغان، يەنى سوز ئارىلىغا "qa" دېگەن بوغۇم قوشۇلغان. شېرباخ ئەپەندى «ئوغۇز داستانى»نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئەرەپ يېزىغىدا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن، يۇقۇرىدىكى سوزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش "a" ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش، ئۇ ئەرەپ يېزىغىدا هەمزە بەلگىسى (ء) بىلەن ئىپادىلەنـ

AltunOq

گەن. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىنى كۆچۈرگۈچى بۇ بەل-
گىنى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى "ɣ" ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن،
نەتىجىدە "غا" بوغۇمى ئارتۇقچە قوشۇلۇپ قالغان دەپ ھېساپلايدۇ.

245—246. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 11 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر ھېساپلىنىدۇ:

Ay, sən munda bəglərgə bolɣïl baxlïɣ,
Mə, məng(ü)ləp səngə bolsun kaɣarlïɣ.
ھەي، سەن مۇندا بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق.

246. ka(ɣa)rluk: تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر تۈرك قەبىلىسىنىڭ بىرى. ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدا gelolu—葛逻禄 (قارلۇق) دەپ ئاتىلىدۇ. مىلادى 774-يىلى بۇ قەبىلە قەدىمقى ئۇيغۇر، باسمىل (~باشمىل)لار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۈرك خانلىقىنى يوقاتقان ئىدى. بۇ قەبىلە ئەسلىدە ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇپ رايونىدا كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، 8-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي تۈركلەرنىڭ دائىرىسى بولغان يەتتە سۇ ۋادىسىنى ئىگەللىگەن ئىدى، ئۇزۇن ئۆتمەي تېخىمۇ جەنۇپقا سىلجىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر تەرەپنى ئىگەللەپ، شىنجاڭ تارىخىدا مەشھۇر بولغان قاراخانلار سۇلالىسىنى قۇردى.
(O. Pritsak: ‹Die karachani den›, Der Islam, Bd. 31. 1953).

249. taɣam: توغرا يېزىلىشى "tam — تام".

249. tungluk: توغرا يېزىلىشى "tünglük — تۈڭلۈك".

250. kalik(a) : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئومۇمەن "بىنا" دىگەن مەنىدە ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، «سوزلۇك»نىڭ ئوردا ۋە بولۇم بولۇمىدە "kalik balakana"خەنزۇچىغا lou—楼 (بىنا) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىكى "haoqaloqa(<haloqa)" (ئىشىك)كە ئوخشاپ كېتىدۇ.

(*B. Ya. Vladimirtsov: Spavnitel'naya grammatika, str. 239.*)

251. kapüluoq : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "قاپۇ — ئىشىك"كە سۇپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە "-لۇق"نىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. بۇ يەردە "قۇلۇپلانغان" دىگەن كوچمە مەنىدە كەلگەن.

253. qəbər: هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "چىۋەر - ئۇستا"غا سىلىشتۇرۇڭ.

254. təmürdə kaoqul: بۇ ئىككى سوزنى ئىزاھلاش بىر قەدەر قىيىن. بىرىنچى سوز شۇبھىسىزكى، موڭغۇل تىلىدىكى "تومۇر" دىگەن سوزنىڭ سۇپەت شەكلى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "تومۇر"نى "تەمۇر" دەيدۇ، مەسىلەن 46 - قۇردا ئۇچرىغىنىدەك. ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى بىر فونېتىكىلىق قائىدىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، قوش لەۋ ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش "a، ə" هازىرقى "ɵ، o" گە ئوزگەردى، مەسىلەن، "تەمۇر>تومۇر، تامۇر> تومۇر (tomur)، قامۇل > قومۇل> قۇمۇل" قاتارلىقلار). ئىككىنچى سوز «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك»دە "ئۇزۇم شاخلىرىنى باغلايدىغان تال چىۋىقى" دەپ ئىزاھلانغان (تۇركچە نۇسخىسى، 1 - توم، 409 - بەت). شۇڭا بۇ ئىككى سوزنى "تومۇر چىۋىق"، "تومۇر كالتەك" دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ (بۇ سوزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى

شەكلى "kaqal" ــ توقماق، كالتەك"دە كورۈلىدۇ.

(*Bang, von Gabain «Turkische Turfan—Texte» IV, S. 448,*)

256. kalaq: ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلارنىڭ تىلىدا قەدىمقى تۈركىي تىلغا خاس نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەر ساقلانغان.

(*Doerfer: The khalach Texts. 1973.*).

258. yürüməy(i)n: بۇ "yürü- ــ ماڭماق" دېگەن پېئىلنىڭ بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمەن "yürümədin" دېيىلىدۇ. يەنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "يۈرمەي" (yürümədin>yürüməyin>yür(ü)məy) دىن كەلگەن.

260. tartaqusïz ــ تىرىلمىغان: "tartïqlaqu" دېگەن ھەركەتنامىغا "sïz" دېگەن ئىنكار قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن.

261. yazï ــ تۈزلەڭلىك: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، "تۈز، تۈزلەڭلىك" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

261. jürqit ــ جۇرچىت: «سوزلۇك»نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا "女真—Nüzhen" دەپ تەرجىمە قىلىنغان (116 ـ قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتىن پايدىلىنىڭ).

261. dədür-: بۇ سوز "də- ــ دېمەك" دېگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "دېگۈز ـ "گە باراۋەر كېلىدۇ.

271. nəkər ــ نوكەر: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىرقى زامان موڭغۇل تىلىدا، بۇ سوز "يولداش" دېگەن كوچمە مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

273. kaqatïr ــ قېچىر: توغرا شەكلى katïr. ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىدىكى "قىچىر"غا سىلىشتۇرۇڭ.

275. yaxkï : "yakxï — ياخشى"نىڭ تاۋۇش ("ق" بىلەن"ش") ئالماشقان شەكلى.

276. billig josun barmakluoq : بۇ سوزلەرنىڭ ئىزاھىدا، ئالىملار ئارىسىدا ئىختىلاپ بار. بانگ بىرىنچى سوز "barsaklik — مىھرىبانلىق" (baqïrsaklïoq<)نىڭ خاتا يىزىلىپ قالغان شەكلى، ئىككىنچى سوز "tüzün — ئادىل"نىڭ خاتا يىزىلىپ قالىغان شەكلى، ئۈچىنچى سوز "billig<biliglig — بىلىملىك"، "كىشى" ياكى "ئەر" سوزى چۈشۈپ قالغان دەپ ھىساپلايدۇ. بىز كونتىكىستىقا ئاساسەن بۇ ئۈچ سوزنى "يولنى (قانداق) مىڭىشنى بىلىدىغان ئادەم ("barmakluoq" "barmak" دىگەن پىيىلنىڭ سۈپەت شەكلى، "josun~yosun"نىڭ مەنىسى "ئۇسۇل، چارە"، "billig~bilgülüg" "-bil — بىلمەك" دىگەن پىيىلدىن كەلگەن) دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ دەپ قارايمىز.

277. kanoqa — چوڭ هارۋا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "چوڭ هارۋا" ئومۇمەن "kanglï" دىيىلىدۇ (DTS. P. 419). پەقەت هازىرقى سوۋىت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي رايونىدىكى بەزى تۈركىي دىئالىكتىلىرىدىلا "هارۋا" "قانىغا، قاڭا" دىيىلىدۇ (رادلوف: «تۈرك تىلى دىئالىكتىلىرى لۇغىتى»، 2 ـ توم، 80 ـ بەت). "kanglï" (ئېلىمىزنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخنامىلىرىدا kangli—康里 دەپ يىزىلىدۇ) قەدىمقى تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى (هازىرقى قازاق مىللىتى ئىچىدىكى قەبىلە نامى ئىچىدە بۇ نام بار). ئېلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدىكى مەشهۇر gaoche—高车 (قاڭلى) بۇ نامنىڭ مەنەن تەرجىمىسىدۇر.

290. sïndu: ھىندىستاننى كۆرسىتىدۇ. ئېلىمىزنىڭ تارىخنامە-
لىرىدىكى shendu—身毒 (ھىندىستان) دىگەن ئىسىم بۇ سۆزنىڭ
ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ھىندىستان ”ئەنەك-
تەك“ دەپ ئاتىلىدۇ. ”ئەنەكتەك“ دىگەن بۇ نام قەدىمقى سوغدى
تىلىدىن كىرگەن(AG. 298).

290. tangqut: تاڭغۇت غەربىي شىيا (مىلادى 1032—1227-
يىللار)نى يەنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى tangwu—唐兀 (تاڭ-
غۇت)نى كۆرسىتىدۇ. م. قەشقىرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دىگەن
ئەسىرىدە (1-توم، 28- ۋە 29-بەت قاتارلىق جايلاردا) بۇ نام
”يېقىن چىنغا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى“ دىيىلىدۇ.
پېللىئوت ئەپەندى بۇ نام جۇڭگودىكى گەنسۇنى كۆرسىتىدۇ دەپ
ھىساپلايدۇ. بەزى تۈركىي تىلىدىكى تارىخ ماتىرىياللىرىدا بۇ نام
زاڭزۇلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

291. xaqam: ”xam“ دىن كەلگەن، سۈرىيىنى كۆرسىتىدۇ
(پېللىئوتنىڭ ئىپىتىشىغا ئاساسەن).

295. bilig: ”bilgülig—بىلىدىغان“ دىگەن سۆزنىڭ خاتا يېزى-
لىپ قالغان شەكلى.

296. barkan: پېللىئوت ئەپەندى بۇ سۆزنى ”باراق“ دەپ
ئوقۇيدۇ ھەمدە بۇنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى baci—八剌 بىلەن
مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. رادلوف بۇ سۆزنى ”باچاق“ دەپ
ئوقۇيدۇ. شېرباخ ئەپەندى ”باراقا“ دەپ ئوقۇيدۇ. «دىۋانۇ
لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1-توم، 378-بېتىدە ”بارخان“ دىگەن
ئىسىم بار. 290-قۇردىن 300-قۇرغىچە بولغان بۇ ئابزاسنىڭ
مەزمۇنى ئابۇل خازىنىڭ كىتاۋى (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇس-

خىنىڭ XXXII بېتىگە قاراڭ)دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: "شۇندىن كېيىن، (ئوغۇز خاقان) خىتاي ۋە نۇجىن (جۇرجىت)نى بوي سۇندۇ- رىدۇ، يەنە تاڭغۇتنى بوي سۇندۇرىدۇ. تاجىكلار (大食人) تاڭغۇتنى تىبەت (tübut) دەپ ئاتايدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇ يەنە قارا خىتاينى بوي سۇندۇرىدۇ. قارا خىتاي چوڭ بىر دولەت، ئۇ يەرنىڭ ئادەم- لىرىنىڭ يۈزى ھىندىلارنىڭكىگە ئوخشاش قارا كېلىدۇ." بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى "بارقان" غەربىي شىيا (قارا خىتاي)نى كورسەتسە كېرەك.

301. masar : پېللىئوت بۇ سوز مىسرنى كورسىتىدۇ دەپ قاراي- دۇ. ئۇنىڭ دەلىل ـ ئىسپاتى يېتەرلىك ئەمەس (پەقەت بۇ سوزنىڭ تاۋۇش جەھەتتە مىسرنىڭ ئەرەپ تىلىدىكى شەكلىگە يېقىن كېلىدىغانلىقىغىلا قاراپ ئېيتىلغان). شۇڭا بىز تاۋۇش تەلەپپۇزىغا ئاساسەن "ماسار" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

312. moz: "-boz ـــ بوز" دىگەن سوزنىڭ ۋارىيانتى. يەنە"muz ـــ مۇز" دەپ ئوقۇشقىمۇ بولىدۇ.

314. tüximəl: شېرباخ ئەپەندى "سىپھىرىگەر بودىستۇا" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ، مۇنداق تەرجىمە قىلىش خاتا. «سوزلۇك»نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە "تۇشمەل" دىگەن سوز خەنزۇچىغا 臣—chen (ۋەزىر، ئەمەلدار) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭغا ئاساسەن بىز بۇ سوزنى "ۋەزىر" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

318. ta : پارسچە سوز بولۇپ، "تا......گىچە" دىگەن مەنىدە.

323 ـــ 327. بۇ ئورۇندىكى جۇملە 13 بوغۇملۇق توت مىسرالىق شېئىردۇر (مۇقەددىمە قىسمىغا قاراڭ).

327. talay turur ـــ ئىگەللەنگەن، ئىشغال قىلىنغان: بىرىنچى

سوز "-tala — تالماق" دېگەن سوزنىڭ ھال-پېئىل شەكلى.

329. egüt: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "نەسىھەت قىلماق" مەنىسىگە ئىگە (AG. S. 323).

332 — 334. تووۋەندىكىسى 14 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oqlum) məning kəngülüm awnï tiləp turur,
Karï boloqumdan məning kaoqïzluoqum yok turur.

ھەي (ئوغۇللىرىم) ئۇۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىقىم ئۇچۇن، ئۇۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ.

334 — 336. تووۋەندىكىسى 12 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر:

Kün, ay, yultuz tang sarïoqa sənlər barïng,
Kek, taoq, təngiz tün sarïoqa sənlər barïng.

كۈن، ئاي، يۇلتۇز، سىلەر تاڭ ئاتارغا بېرىڭلار،
كوك، تاغ، دېڭىز، سىلەر تۈن قاراڭغۇسىغا بېرىڭلار.

367. buzuk, uq ok : ئەرەپ تارىخچىسى ئىبنال-ئاتىخىرنىڭ ماتېرىيالىغا (12 ئەسىرگە مەنسۇپ) ئاساسلانغاندا، تۈركلەرنىڭ گۈس قىسمى "buzuk" ۋە "uq ok>uquk" دېگەن ئىككى قىسىمغا بولۇنىدىكەن. قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى «كۆل تىكىن مەڭگۈ تېشى»دا غەربىي تۈركلەر "ئون ئوق" دەپ ئاتالغان. شىمالىي قۇملۇقتىكى قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»دا (11-قۇر) تىلغا ئېلىنغان. "üq karluk" "üq ok" نى كورسىتەمدۇ، قانداق.

372 — 376. تووۋەندىكىسى 8 بوغۇملۇق 8 مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oq)ullar, kəp mən axtum,
Uruxqular, kəp mən kərdüm.
Jīda bilən kəp oķ attum,
Ayqï birlə kəp yürüdüm.
Duxmanlarnï yïqlaqurdum,
Dostlarumnï mən küldürdüm.
Kək təngrigə mən ətətüm,
Sənlərgə bərəmən yurtum,

ھەي ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم.
يا بىلەن كوپ ئوق ئاتتىم،
ئايغىر بىلەن كوپ يوللارنى كەزدىم.
دۈشمەنلەرنى زار قاخشىتىپ،
دوستلارنى مەن شات ئەيلەتتىم.
تەڭرى ئالدىدا بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم،
يۇرتنى ئەمدى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن.

سوزلۇك

سوزلەر تووەندىكى ھەرپ تەرتىۋى بويىچە تىزىلدى:

a, ə, b, c, d, e, f, g, h, i, ï, j, k, ķ, l, m, n, o, ө, p, q, r, s, t, u, ü, v, w, x, y, z.

A

adaķ	ئاياق، پۇت
aduoq	ئېيىق
aoqïz	ئېغىز
aķ	ئاق
aķa	ئاكا
al	ھال، قىزىل
al	ئالد
al-	ئالماق
altun	ئالتۇن
altun ķazuk	تومۇر قوزۇق
amïraķ	دوست، ئامراقلىق
amtï(~əmti)	
ana	ئانا
angaoqu (~ anguoqu)	چىراي، تۇرۇق
anlar	ئۇلار
antaoq	ئۇنداق
aq-	ئاچماق
ara	ئوتتۇرا، ئارا
art	ئارقى، كەينى
artïk	ئارتۇق، ئوشۇق
astur-	ئاستۇرماق
at	ئات
at-	ئاتماق
ata	ئاتا
atax	ئوت
atla-	ئاتلانماق، يولغا چىقماق
aw	ئوۋ
awla-	ئوۋ ئوۋلىماق
ax	ئاش، تاماق

axa- چوڭ ـ چوڭ يېيىش

ay ئاي

aya(n) نۇرلۇق، ئايان

ayoqïr ئايغىر

aÿt- ئېيتماق

azlïk ئازلىق

Ə

əl kün(~gün) ئەل ـ جامائەت، خەلق

əmgək جاپا

əmti ئەمدى

ər- ئىدى

ərdəni گوھەر

əriz kaoqïz باتۇر، يۈرەكلىك

ərkək ئەر، ئەركەك

ərtə ئەتىگەن

ət ئەت، گوش

B

baoqla- باغلىماق

bak-(aoqïzoqa bak-) بوي سۇنماق، ئاغزىغا قارىماق

bakïn- بېقىنماق

bakïntur- بېقىندۇرماق

baluk (~balïk)

bar بار

bar- بارماق

baroqu سوغا

barkan بارقان

bas- باسماق

bax باش

baxa- ئۇتماق، يەڭمەك

baxla- باشلىماق، يېتەكچىلىك قىلماق

baxlan- باشلانماق

baxlïk باشلىق

bədən بەدەن

bəndəng بەندۇڭ

bədük بۈيۈك

bədüklə- چوڭ بولماق

bəg بەگ، ئەمەلدار

bək بەك، ئىنتايىن

bəlbaoq بەلۋاغ

bəlgü بەلگە

bən(~mən) مەن

bər- بەرمەك

bərg تارتۇق

bərik(~bərk) مۇستەھكەم

bil- بىلمەك

bilbaoq بىلۋاق

bilgür- بىلدۈرمەك، ئىپادىلىمەك

Altunoq

bilgə	بىلىملىك، دانىشمەن
billig(<bil-gülük)	ئۇقۇلۇشلۇق
bildür-	بىلدۈرمەك
bildürgülük	ئۇقتۇرۇش
bir	بىر
bir-(~bər-)	
birinqi	بىرىنچى
birkə	قىيىن، ئازاپ
birlə	بىللە
birlə-	بىرلەشمەك
birtür-	بەرگۈزمەك
biti-	يازماق
biz	بىز
boda-	كوز يورىماق، يەڭگىمەك
bol-	بولماق، ئايلانماق
boqaz	بويىدا قىلىش
bəri	بورە
bu	بۇ
buqu	بۇغا
buyan	بەخت
buyur-	بويرىماق
bulung	يونىلىش، بۇلۇڭ
buzaq	موزاي
buz-	بۇزماق
buzuk	بۇزۇق (خاس ئىسىم)

D

dost	دوست
dostluk	دوستلۇق
düxmən	دۈشمەن

I

iki	ئىككى
ikinqi	ئىككىنچى
ilgərü	ئىلگىرى
ilqi	ئەلچى
ini	ئىنى، ئۇكا
iq	ئىچى
iq-	ئىچمەك
iqəgü	ئىچ ـ باغرى
itil	ئىتىل دەرياسى (ۋولگا دەرياسى)
isioq	ئىسسىق

J

jalbar-	يالۋۇرماق، يىلىنماق
jan	يان
janguk(~yanguk)	
jap-	ياسىماق، چاپماق

japtur- ياساتماق، چاپتۇر-
ماق
jarla- (~qarla)
jarlīk يارلىق، بۇيرۇق
jīda نەيزە
jong سوڭ
jürək يۈرەك

K

kəl- كەلمەك
kənə يەنە
kəngəx- كېڭەشمەك
kəq- ئۆتمەك، كەچمەك
kəqə كېچە
kərək كېرەك
kīk ياۋايى هايۋان
kil-(~kəl-)
kim (باغلىغۇچى)
kir- كىرمەك
kix بۇلغۇن
kixi كىشى
kəgüz كوكس، كوكرەك
kək ① كوك ② ئاسمان
kəl كول
kəngül كوڭۇل
kəp كوپ
kər- كورمەك
kərgür يولىيورۇق
kərüklük چىرايلىق، كوركەم
kəz كوز
kəzdən yit- كوزدىن يۈتمەك
kül- كۈلمەك
kümüx كۈمۈش
kün كۈن
kündünki جەنۇپ تەرەپتىكى
kün batuxī كۈن پېتىش، غەرپ
kün toquxī كۈن چىقىش
kütə- كۈتمەك، قارىماق

Ḳ

kabuquk يوچۇق، كۆلۈك
ḳaqan خاقان
ḳaqar قار
ḳaqarluk قارلۇق
ḳaqatīr قېچىر
ḳaqīz قەيسەر
ḳaqul كالتەك
ḳal- قالماق
ḳalaq (خاس ئىسىم)
ḳalīk(a) ئىشىك
ḳalkan قالقان
ḳamaq بارلىق، ھەممە

kanka	هارۋا
kapuluoq	قۇلۇپلاغلىق
kaq-	قاچماق
kara	قارا
karangoquluk	قاراڭغۇلۇق
karī	قېرى
kart	قېرى
karīndax	قېرىنداش
karxī	قارشى تۇرۇش
kataoqla-	① ئەگەشمەك ② قوغدىماق
kax	قاش
kayoqu	قايغۇ
kīdīk	بوي، چەت، ياقا
kīl-	قىلماق
kīlīq	قىلىچ
kīmīz	قىمىز
kīpqak	قىپچاق (قەبىلە نامى)
kīrīk	قىرىق
kīz	قىز
kīz	ئاز ئۇچرايدىغان، قىس
kīzīl	قىزىل
koruk	قورقماق
koy	قوي
koy-	قويماق
kuoquloquluk	يورۇق
kulan	ياۋا ئات، قۇلان
kulaq	غۇلاچ
kumuz(~kīmīz)	
kurīkan	چېدىر، ئاۋۇل
kurīltay	قۇرۇلتاي
kut	بەخت
kux	قۇش

M

masar	(خاس ئىسىم)
mən	مەن
məng	مەڭ
mənggü	مەڭگۈ
min-	مىنمەك
məz(~bəz)	بوز
muz	مۇز
mürən	ئېقىن، دەريا

N

nəmə	نەرسە
nəpsiki	چىرايلىق، نەپىس
nəqük	نىمىشكە، قانداق قىلىپ
nəkər	نوكەر

O

oqul	ئوغۇل

oquz	ئوغۇز
ok	ئوق
ol	ئۇ
oltur-	ئولتۇرماق
on	ئون
ong	ئوڭ
onga	چىنىقىشتىن ئۆتكەن
ordu	ئوردا
orman	ئورمان
oxu	ئاشۇ، مۇشۇ
oxul	بۇ

Ɵ

əgüt	نەسىھەت
əgüz	دەريا
əl-	ئۆلمەك
əlüg	ئۆلۈك
əltür-	ئۆلتۈرمەك
ənglük	چىراي، رەڭ
ətə-	(مەجبۇرىيەتنى) ئۆتىمەك
əz	ئۆز
əzə	يۇقۇرى
əzï kalmadï	هالىدىن كېتىش

Q

qak	چاغ، ۋاقىت
qakïr-	چاقىرماق
qalang bulang	هەر قانداق نەرسە
qamat(~qï-mat)	غەزەپ
qong(~jong)	
qap-(~jap-~yap-)	
qarla-(~jarla-)	يارلىق چۈشۈرمەك، چاقىرماق
qəbər	چېۋەر
qərik	چېرىك، ئارمىيە
qərik qək-	ئەسكەر چىقارماق
qïraq	چىراي
qok	كوپ، ناهايىتى
qokur(dïn)	چىپار
qubuk(~qïbïk)	چىۋىق
qubuyan	لەززەتلىك

S

sakal	ساقال
sakla-	ساقلىماق
saklap	(خاس ئىسىم)
sanaquluksïz	سانسىزلىغان
saq	چاچ
sarï	تەرەپ
sarun-	ياپماق
sən	سەن

səw- سويمەك

səwin- سويۈنمەك، ياخشى كورمەك

səwinq شاتلىق

sindu ھىندىستان

singir (sip singir) سىر

soɣuk سوغۇق

soɣurɣu ئۇرۇش قىلىش

song كېيىن

soyurka- ئىنئام قىلماق، تەقدىم قىلماق

səz سوز

suɣ سۇ

sürmə شاراپ، ھاراق

süt سۈت

T

ta تا......

taɣ تاغ

taɣam تام

taɣuk توخۇ

taɣurak تېز

takï يەنە

talay (~ taluy) دېڭىز، چوڭ دەريا

tala- تالىماق

tamɣa تامغا

tang تاڭ

tangɣut تاڭغۇت (قەبىلە نامى)

tap- تاپماق

tarlaɣu تېرىلغۇ

tar(ï)t- تارتماق

tar(ï)tïɣ تارتۇق

tar(ï)tïɣ tart- تارتۇق تارتماق

taxɣarun تاشقىرى

tə- (~də) دېمەك، ئېيتماق

təg(~dəg) ......دەك

təgən دىگەن

təg- يېتىپ بارماق

təlim كوپ

təmür تومۇر

təngiz دېڭىز

təngri تەڭرى

təring چوڭقۇر

tətür- دىگۈزمەك

tiktür- تىكلىمەك

til تىل

tilə- تىلىمەك، تەلەپ قىلماق

tirig تىرىك

tix چىش

tooqu-	تۇغۇلماق
tong	توڭ
toy	توي، زىياپەت
tөl	ئېغىر ئاياق
tөrt	تۆت
tөrülük	قانۇن
tuoq	تۇغ، بايراق
tunluk(~ tünlük)	تۇڭلۇك
tur-	① تۇماق ② يار- دەمچى پېئىل
tut-	تۇتماق
tutulunq	ئۇرۇش، جەڭ
tüg	تۈك
tülüklüg	تۈكلۈك
tün	تۈن
tüp	تۈپ، يىلتىز
tür-	يىغىشتۇرماق، تۈرمەك
türük	تۈرك
tüx	چۈش
tüx-	چۈشمەك
tüximəl	ۋەزىر
tüzün	كۆڭلى تۈز، لىللا

U

ud	بۇغا
uoquz	ئوغۇز
ukoquluk	ئېقىللىق
uluoq	ئۇلۇغ
uq-	ئۇچماق
ur-	ئۇرماق
uruoq	ئۇرۇق، ئەۋلات
urum	شەرقىي رىم
urus	رۇس
urux-tokux	ئۇرۇش ـ جەڭ
uruxoqu	ئۇرۇش، جەڭ
usuoq	ئۇسسۇزلۇق
uxbu	ئۇشبۇ، بۇ
uyu-	ئۇخلىماق
uz	ئۇز، نازۇك
uzun	ئۇزۇن

Ü

üləxtür-	ئۈلەشتۈرمەك
ünqü	ئۈنچۈ ـ مەرۋايىت
üq	ئۈچ
üqəgü	ئۈچەيلەن
üqün	ئۈچۈن
üqünq	ئۈچىنچى
üst	ئۈست
üy	ئۆي

X

xaoqam(~xam)	سۇرىيە

xax-	ئەجەپلەنمەك، ھەيران قالماق
xirə	جوزا، شىرە
xul	بۇ
xungķar	شۇڭقار
xük	شۈك، جىم

Y

ya	يا
yaoqïr(~jaoqïr)	مورە
yaķ	ياق، چەت
yaķxi	① ياخشى ② ئىنتايىن
yaķut tax	ياقۇت
yaloquz	يالغۇز
yaman	يامان، ئەشەددىي
yangaķ	تەرەپ
yarï-	نۇر چاچماق
yaruķ(~jaruķ)	يورۇق
yat-	ياتماق
yax(a)oqan	ياشانغان، ئۆمۈر
yaxķï(~yaķxï)	
yazï	تۈزلەڭ
yəl	شامال
yər	يەر
yi-	يېمەك
yibər-	ئەۋەتمەك
yig	خام
yigit	يىگىت
yit-	يۈتمەك
yïoqaq	ياغاچ
yïlķï	ھايۋانلار، يىلقى
yoķ	يوق
yulduz	يۇلتۇز
yumxa(~jumxa)	تەيىنلىمەك، ئەۋەتمەك
yurt	يۇرت، ئەل، دولەت
yüklə-	قاچىلىماق، يۈكلىمەك
yürü-	يۈرمەك، ماڭماق

古代维吾尔史诗

乌 古 斯 可 汗 传 说

（维吾尔文）

刊布者：耿世民、吐尔逊·阿尤甫

责任编辑：努尔穆罕默德

民族出版社出版 新华书店发行

民族印刷厂印刷

开本：850×1168毫米1/32 印张： 3 1/8

1980年11月第1版

1980年11月北京第1次印刷

精装本印数：1—200册 定价：0.80元

平装本印数：0001—25,200册 定价：0.28元

书号：M10049（4）92

号 M 10049(4) 92
价 0.28 元